

מנהגי מקובלים במסגרת הושענא רבה

משה חלמיש

פתח דבר

אין למאמר זה יומרות מעבר לכותרו, סקירת מנהגי מקובלים במסגרת הושענא רבה, הן באשר לעצם טיבם ויסודם הן בבירור גלגוליהם. כל נושא, או תת-נושא, יודגם באמצעות טקסטים שיופיעו לפנינו בסדר כרונולוגי, וממילא נוכל ללמוד על התפתחותם של דברים, ולא כגיבוב מקורות בעלמא. כמובן יובאו גם מקורות מספרות ההלכה והמנהג, שכן המקובלים בתוך עמם יושבים, ולמעשה הם 'מגיבים' ומתייחסים לרוב לנושאים שיש להם שורש בהלכה.¹ תוך כך נראה השפעות הדדיות ומידתן. השתדלתי אפוא להביא מתורתן של דמויות מרכזיות, ועם זאת לא נמנעתי ממקורות ליטורגיים שונים, כולל כתבי-יד, שמהם מתקבל משוב על קליטת מנהגים או דחייתם. אף נציין מנהגי קהילות שתועדו כדי שיסייעו בידינו בהצגה מלאה ככל האפשר. בכך נכיר פרק בעולם התרבותי-דתי באלף הנוכחי.²

א. מעמדו של היום ושמותיו

לציון מיוחד זכה יום הושענא רבא.³ מעמד נכבד לו ליום השביעי של חג הסוכות, שבו היו מקיפין את המזבח בערבה שבע פעמים (ובמקדש – אפילו בשבת), ועל כך

- 1 ראה מ' חלמיש, 'הריטואל הקבלי', תל-אביב תשע"ט, עמ' 48–86.
- 2 גישה עקרונית זו נתבררה בקצרה בספרי 'הקבלה בתפילה בהלכה ובמנהג', ירושלים תש"ס, עמ' 13–17.
- 3 מנהגים רבים אסף חנניה אליקים מריאטי, מקיץ רדומים, מנטובה ת"ח (ואח"כ מנטובה תצ"ט). [ראה עליו E. Horowitz, 'Coffee, Coffeehouse and Nocturnal Rituals', *AJS Review* (1989), p. 37] ובקיצור נמרץ בחמדת ימים, שלש רגלים, פרק ו, פג [צ"ל: פז] ע"א. וראה

הוא נקרא במשנה (סוכה פרק ד משנה א): יום שביעי של ערבה; או יום חיבוט חריות, מפני שהביאו חריות דקל 'והובטין אותן בקרקע בצדי המזבח' (שם, משנה ו). בתקופה מאוחרת יותר מצוין היום, שבו 'נוטלין ערבי נחל, ומקיפין שבע הקפות וחזן הכנסת עומד כמלאך אלהים, וספר תורה בזרועו, והעם מקיפין אותו כדוגמת המזבח'.⁴ לפנינו דוגמה ליסודות ישנים שלבשו צורה חדשה בתנאים החדשים שלאחר החורבן. בדומה לכך, נציין כאן בקצרה אפיזודה, שבשעתה נזכרה ונידונה בספרות, משום שהיו לה שורשים ונראתה כפיתוח רעיונות קדומים, אך זו שככה עד מהרה, כנראה בעקבות המלחמות.⁵ כוונתי למסופר על רב האי גאון, אחרון הגאונים: 'רב היי היה עולה בכל שנה לירושלים מבבל והיה שם בחג הסוכות כי היו מקיפין את הר הזיתים בהושענא רבה ז' פעמים ואומרים מזמורים שסידר להם רב היי'. בתהלוכה המתוארת שם גם בלטה הציפייה לביאת המשיח. 'והיה רב היי שוחק ... ואני מטהר את עצמי בהושענא רבה, ואלהיו הולך עמי'.⁶ ואולי בהקשר זה יש להזכיר כי ביום זה היתה הכרות חרם שנתית על הקראים בהר הזיתים, גם הודעה על הלוח השנתי.⁷ באלף הראשון נקרא היום 'יום הושענא'. כך בארץ ישראל, וכך במדרש הקדום, ויקרא רבה לו ב; בשאלות, פר' ויקהל. בבבל (כגון בסידור רס"ג) נקרא: 'יום

מאמרו המפורט (אמנם טעון כמה תיקונים) של י"ד וילהלם, 'סדרי תיקונים', עלי עי"ן, מנחת דברים לשלמה זלמן שוקן, ירושלים תש"ח-תשי"ב, עמ' 130-143. ראה גם ב' לנדוי, 'הושענא רבה', מחניים עד (תשכ"ג), עמ' 30-39; ד' גולדשמידט, 'הערות לחג הסוכות', מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"ם, עמ' 392-394.

4 מדרש תהלים יז ה, מהד' ש' בובר, עמ' 128-129.

5 ראה א' ריינר, 'עלייה ועולים לרגל לארץ ישראל', עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 183-187.

6 ספר חסידים, מהד' י' ויסטינצקי, פפד"מ תרפ"ד, עמ' 169, סי' תרל. השווה ספר חסידים, מהד' הרב ר' מרגליות, ירושלים תשי"ז, סי' תנב-תנג; שבלי הלקט, ירושלים תשכ"ב, עמ' קסו, סי' שסט. לפי אידל (M. Idel, 'Gazing at the Head in Ashkenazi Hasidism', *The Journal of Jewish Thought and Philosophy* 6 (1997), p. 55), השתתפו בכך 'המונים גדולים של עולי רגלים מבבל ושאר המדינות הסמוכות'. וראה א"י השל, 'על רוח הקודש בימי הביניים (עד זמנו של הרמב"ם)', ספר היובל לכבוד פרופסור אלכסנדר מרכס, ניו-יורק תש"ג, עמ' רב, הערה 160; י' בלידשטיין, 'מהמזבח לבימה - לגלגולן של הקפות', ש' גליק (עורך), זכר דבר לעבדך: אסופת מאמרים לזכר דב רפל, ירושלים תשס"ז, עמ' 378, ע"פ מ' הירשמן, 'שער הכהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', תרביץ נה (תשמ"ו), עמ' 217 ואילך. לרשימת מקורות ומחקרים ראה מאמרו של ד' גולדינקין, 'מנהגי ירושלים - סיווג ראשוני', סידרא, טז (תש"ס), עמ' 13-14.

7 ראה בלידשטיין (שם), עמ' 376, הערה 75; וראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשנ"ה, עמ' 94, 104.

הערבה'.⁸ ואילו בכתב־יד המיוחס לרס"ג נקרא: יום החתום.⁹ בכינוי 'הושענא רבא' השתמש לראשונה הפייטן ר' יוסף אבן אביתור מהמאה העשירית.¹⁰ אחר כך נפוץ בעיקר באשכנז ובצרפת. וכך 'הושענא רבא' מופיע רק בכתבי היד האשכנזיים של מדרש תהלים (המצוטט לעיל).

השימוש במילות 'הושענא' ו'ערבה' קשור, כמובן, בסדר העבודה במקדש, וממילא בתפילה. אולם עיקר פרסומו של היום במרוצת הימים בא לו בהיותו יום חיתום דין. למשל, בפיט אחר של נ' אביתור בכתב־יד: 'זה היום מיחלת להנקות מחטאה ... זרות בנבכי ים מעוה וחטאה ... ישע תבשר לשארית הנמצאה, כהוציאך היום אגרת נקראה, כחסדך ברח שנה זו הבאה'.¹¹ משמע, היום מתייחד כיום מחילת חטא, ולא זו בלבד אלא למדים אנו שהקב"ה מוציא אגרות ביום זה, שבהן נכתב ונחתם גזר דינו של אדם. 'אגרת זו, הופיעה לאחר מכן בזהר בדמות 'פתקים' (ומאוחר יותר גם 'פסקי דינים'¹² ו'שטרי חוב'¹³), וזכתה להשפעה עצומה, שנדון בה להלן בהקשר לראיית הצל.

נראה שהמקור הרעיוני הוא במשנה ראש השנה א ב: 'ובחג נידונין על המים', והרחיבו את הדין על בני אדם בכלל, שהרי כל חיי האדם תלויים במים. גם ספר

8 גם בספרות המאוחרת נקרא רבות בשם 'יום (של) ערבה'. כגון שבלי הלקט, סי' שעא; ארחות חיים לר' אהרן הכהן, פירינצי תק"י, עז ע"ב. על השם הקדום של הושענא רבה וגלגולי שמותיו האחרים, ראה סטל, 'יום טוב גדול של ערבה – שמו של היום השביעי של סוכות', ירושתנו ט (תשע"ז), עמ' קנה-רא. בשלב מסוים ניטשטשו התחומין ואפשר למצוא צירוף של השניים, 'שהוא יום ערבה והוא יום הושענא רבה'. כך בשלהי המאה הי"ג אצל ר' דוד בן יהודה החסיד, מראות הצובאות, מהד' ד' מט, Chico 1982, עמ' קיז. וכן בערך באותו זמן כתב רבינו בחיי בפירושו לדברים לג כא: 'קורין ליום שביעי של ערבה הושענא רבא'. ואף במאה הט"ז: 'יום שביעי של חג נקרא יום ערבה ונקרא יום הושענא רבה' (סדר היום, חמ"ד [תשמ"ה], נא ע"א).

9 ראה A. Neubauer, 'Some Unpublished Liturgica Attributed to R. Sa'adia Gaon', *Semitic Studies in Memory of Alexander Kohut*, Berlin 1897, pp. 390-391; ד' שפרבר, דרך ארץ וטא ופרק השלום, ירושלים תשמ"ד, עמ' 83.

10 ראה י' דודון, אוצר השירה והפיוט, א 6330. וראה דיונו של סטל, יום טוב (לעיל הערה 8), עמ' קסח-קע. הסבר מיוחד לכינוי זה ראה י"י יובל, שני גויים בבטנך, תל-אביב תשס"ג, עמ' 224.

11 וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 132-133. וראה ד' תמר, 'הושענא רבה כיום חיתום דין', טורי ישרון כד (תשל"א), עמ' 29-30, 33.

12 תולעת יעקב, ווארשא תרל"ו וד' צ' ירושלים תשכ"ז, מב ע"א; סדר היום, נא ע"א. וראה להלן הערה 13.

13 ר' עמנואל חי ריקי, משנת חסידים, מסכת ימי מצוה וסוכה, פרק יב משנה א, אמשטרדם תפ"ז. אך גם 'פסקי דינים', שם, משנה ו.

חסידיים מצביע על הקשר הזה.¹⁴ וממילא אין תימה שיום הערבה נקרא גם יום החיתום (ובהטיות שונות), 'ורעיון זה שינה לגמרי את טיב היום ומטרתו'.¹⁵ הקביעה כי יום הושענא רבה הוא יום גמר הדין, מקורה במסורת איטליה ואשכנז. וכך כתב במפורש ר' צדקיה הרופא: 'יום ערבה הוא יום חתימת הדין כיום הכפורים, כדתנן ובחג נידונין על המים שבו היו מסיימין ניסוך המים'.¹⁶ הושע"ר הוא היום האחרון של החג והכל הולך אחר החיתום, ובכך ייחודו. או בלשונו של ספר המנהיג (משנת 1204, עמ' תג): 'תכלית הכפרה'. ואולי לכך נתכוון רבי מנחם רקנטי באמרו: 'ולכן יש אומרים ביום הושענא יחתמו'.¹⁷ המשפט הקצר יובן לנוכח כ"י מחזור רומי (שהוא או הדומה לו יכול היה להיות מוכר לרקנטי שמוצאו באיטליה), אשר בפיוט 'ונתנה תוקף' נאמר: 'בר"ה ישפטון וביו"כ יכתבון ובה"ר יחתמו'.¹⁸ רבינו בחיי בן אשר, הנוהג לעסוק בכל נושא מאספקטים שונים, מצא לנכון להרחיב את הדברים:

נתחייב כל אחד ואחד מישראל ליטול בידו ערבה ביום זה מלבד הערבה שבלולב ... ויום שביעי של ערבה זה הוא יום כ"א לתשרי כמספר שם יה"ו ... והוא יום כ"ו לבריאת עולם שנברא בכ"ה באלול.¹⁹ ונקרא יום הזה יום החותם הגדול כנגד השם הגדול שבו נברא העולם, ולכך נקרא הושענא רבה ... ובזמן שהיה בית המקדש קיים היו מקיפין המזבח בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים, ולכך מנהג כל ישראל שעושים הקפות בבית הכנסת ... סיבות התיבה ... שבע פעמים. והמנהג להקיף דרך ימין.²⁰

- 14 ראה להלן ליד הפניה 69, וכן בספר הרוקח, ירושלים תש"ך, סי' רכא. ראה גם הפניה 16.
- 15 גולדשמידט, הערות לחג הסוכות (לעיל הערה 3), עמ' 392–393.
- 16 שבלי הלקט, סוף סי' שעא, תשכ"ב, עמ' 334. נראה לי שהמקור הוא פירוש הרקנטי על התורה, פר' שלח, לבוב תר"ם, עד ע"ד, בשם ר' אלעזר מזורמשא. וראה גם לעיל הפניה 14.
- 17 משפט זה (בתוספת המילה 'רבה'), מופיע גם אצל ר' יצחק אלחיים (ראה להלן הערה 22).
- 18 וילהלם, סדרי תקונים (לעיל הערה 3), עמ' 134, 145, הע' 16. נוסח אחר אצל א' ברלינר, 'הערות על הסידור', כתבים, א, ירושלים תש"ה, עמ' 102. והובא אצל י' וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר: מחקרים בתולדות הפילוסופיה והמסתורין בישראל, ירושלים תשל"ל, עמ' 253. וראה סטל, יום טוב (לעיל הערה 8), עמ' קעז הערה 147.
- 19 דברי רבינו בחיי על הימים שבין כה באלול והושענא רבה מופיעים גם במשיב דברים נכוחים, לר' יעקב בן ששת, ירושלים תשכ"ט, עמ' 178, אך ללא כל קשר לפניינו.
- 20 רבינו בחיי, כד הקמח, ערך 'ערבה', מהד' שעוועל, ירושלים תשל"ל, עמ' רפח. והשווה פירושו לבמד' יד ט. רוב דבריו הועתקו אצל ר' יוסף אלאשקר, צפנת פענח, לוד תשס"ט, עמ' צו–צז, מבלי להזכירו. וראה גם ר' משה מת, משה משה, ווארשא תרל"ו, סי' תתקנז. אגב, נראה לי שהתשובה לשאלתו של גולדשמידט, 'הערות לחג הסוכות' (לעיל הערה 3), עמ' 393 הערה 21, היא ספר משה משה, שם.

דברים אלה נידונו ונדרשו רבות בקבלת האר"י ובחסידות, ואין המקום והעניין להכביר מילין.

נעבור עתה לכינויים נוספים שזכה יום זה. י"ד וילהלם מדגיש שהשם הושענא רבה מופיע רק בימי הביניים, ואליו מתלווה האופי של היום כיום החותם ויליו כליל החותם, היינו, 'כמִעֵין יום בו נחתמו דיני ראש השנה ויום הכיפורים'.²¹ ואמנם שגור הוא הכינוי 'יום החותם', כגון ספר המנהיג הנזכר אצל רבינו בחיי (לעיל בסמוך). וכן 'ליל החותם',²² ואפילו 'ליל החותם הגדול',²³ או 'ליל החתימה'.²⁴ הכינוי 'יום חתימה' מופיע בספרו של ר' משה ב"ר מימון אלבאז ממרוקו במאה ה"ז: 'ולזה נהגו כל ישראל לקרות יום שביעי של חג יום חתימה כי מלכותו בכל משלה ותשב על כסא כבודו'.²⁵ וכן, 'לזה קורין אותו יום החתימה ר"ל יום שנגמר ונחתם הדין ממלך המשפט וחזר הדין למקומו'.²⁶ ובפיהם של יהודי תימן: 'יום החיתום'.²⁷ כינוי נוסף מצינו במחזורים: 'ליל החותמת'. כך בכ"י ניו-יורק קולומביה X893c J558 נרשמו 'מזמורים ליל החותמת'. וכן במחזור סוכות, מנהג אויגנין, משנת ת"ק, כ"י רוזנטליאנה 60, סו ע"א – צט ע"ב: 'סדור ליל החותמת'.²⁸ אמנם, שם, מדף ק ע"א ואילך, נרשמו מזמורים 'ליום

- 21 וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 132. וכך עולה גם מספר המנהיג, ירושלים תשל"ח, ב, עמ' תג, סי' לח.
- 22 פירוש רמב"ן לבמד' יד ט; ובהשפעתו: ר' שם טוב אבן גאון, כתר שם טוב, נדפס במאור ושמש, ליוורנו תקצ"ט, מח ע"א; ר' משה הגולה מקיוב, שושן סודות, קארץ תקמ"ד, בסופו; ר' יצחק דמן עכו, מאירת עינים, פר' שלה, ירושלים תשמ"ד, עמ' קצג. שם מודגש שהחתימה היא 'עד הלילה הזה' (וכן בספר המוסר לר"י כלץ, ירושלים תשל"ג, עמ' קמוז). וכך גם ר' יצחק האזובי, אגודת אוזב, [נתניה] תשנ"ה, עמ' רסג; 'הושענות לסכות, עם פירושם להרב ר' שמעון בר צמח [דוראן] ... ואני הצעיר יצחק אלהכים השתדלתי להדפיסו ... וביאור נוסף במקומות לא הזכירם הרב, חמוש"ד (אך לפי הקולופון: פירא שי"ג), לג ע"ב. והובא אצל וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 137. על משמעויות אפשריות של החותם ראה וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר (לעיל הערה 18), עמ' 251 הערה 14.
- 23 פירוש רבינו בחיי לבמד' יד ט (מהד' שעוועל, ירושלים תשל"ל, ח"ג, עמ' פז). וכן בהקדמת ר' חנניה מריאטי למקיץ רדומים, מנטובה ת"ח.
- 24 פירוש רבינו בחיי לבמד' יד ט (מהד' שעוועל, שם).
- 25 ר' משה אלבו, היכל הקדש, אמשטרדם תי"ג, סט ע"ג (מהדורת ירושלים תשס"ה, עמ' 307).
- 26 שם, עד ע"ד (שם, עמ' 327). שם, עו ע"ב (שם, עמ' 333): יום ערבה.
- 27 יהודה רצהבי, במעגלות תימן, תל-אביב תשמ"ח, עמ' 220. ולפי יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 128: יום חיתום ערבה.
- 28 מקורות אלה ואחרים (שני מקורות נוספים העלה סטל, יום טוב [לעיל הערה 8], עמ' קצ), נעלמו מעיני י"ד וילהלם הכותב: 'בכתב יד פרובינצאלי סמוך לשנת 1400 ... ליל הושענא-רבה נקרא שם בניגוד לכל יתר המקורות ליל החותמת ולא ליל החותם' (וילהלם, סדרי תיקונים [לעיל הערה 3], עמ' 135).

ערבה'. ובספר בני יששכר (חודש תשרי, מאמר יב) כותב רבי צבי אלימלך מדינוב כי פירוש נא הוא: 'תושיע לנו ביום הנ"א יום גמר החתימה מסירת הפתקין לטובה'. הרי לנו ביטוי דומה בהקשר לחתימה. המוטיב המרכזי של החתימה הוסבר בפשטות אצל אבודרהם (תפילת סוכות ופירושה) 'כי ביום זה הוא קיום החתימה שאנו מבקשין מלפני הבורא ביום הכפורים שיחתמנו לחיים'.

ב. השמות ומשמעותם המעשית

אופיו המיוחד של היום שיש בו גם משום המשך לימי הדין, הטביע את חותמו על מנהגי היום. נראה כי בעקבות הדרשה בירושלמי, ראש השנה ד ה, על הפסוק 'אתי יום יום ידרושון' (ישע' נח ב): 'זו תקיעה וערבה', נתגלגלו במרוצת הדורות פרטים שונים של השוואה בין ימים נוראים והושענא רבה (וכבר מחזור ויטרי מצייין מנהגים הנהוגים ביום זה כביום כיפור).²⁹ למשל, טבילה; תקיעת שופר; ריבוי נרות; 'משכימין לבית הכנסת, והוא אחד מה' בקרים שמשכימים לתפלה';³⁰ לבישת קיטל; ניגון התפילה הוא כשל ימים נוראים; 'יש נוהגים להוריד אדם חשוב לתפילת מוסף';³¹ ומתברכים מפי חסידים ואנשי מעשה (ראה להלן בחתימת המאמר). אוסיף כאן פרט דומה אך לא מטעם ההשוואה ליום כיפור (בכל אופן זו לא נאמרה במפורש), והוא איסור הזיווג בליל הושע'ר מטעם קבלי.³²

מתפישת יום זה כיום דין גם עולות מסקנות שונות: למשל, לפי מנהגי מהר"ם מרוטנבורג: 'אין מקיזין בו דם'.³³ ואולי לא נתקבל האיסור באופן מוחלט, כנשמע מלשונו של ר' משה מת (נפטר לפני שס"ו): 'ובהושענא רבה יש רוצים לומר אסור [להקיצו דם] שהוא יום דין'.³⁴ ומסקנה אחרת, 'ומתפללין תפלת ערבית בהכנעה

29 אגב, יש חיבור בכתב-יד איטלקי שעניינו 'תפלות לראש השנה ולהושענא רבה', מה שמצביע אף הוא על הקשר. ראה שמואל ריקרדו די סיני, רשימת כתבי היד שבספרית בית המדרש לרבנים האיטלקי, רומא (עלי ספר: כתב עת לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי: מוסף מיוחד), רמת-גן תש"ן, עמ' 54.

30 מטה משה, סי' תקנח. וכן אליה רבה, סי' תרסד ס"ק ג; חיד"א, דבש לפי, מערכת ה, סעיף ו. החמישה הם: ראש השנה, יום כיפור, הושענא רבה, פורים ותשעה באב. ובלשון חמדת ימים, סוכות, פרק ו, פה ע"ג: 'יש לחבר היום והלילה, דהיינו, מיד לאחר תום הלימוד משכימין לתפילה'.

31 חמדת ימים, מועדים, פרק ו, פט ע"א.

32 ראה משנת חסידים, מסכת ימי מצוה וסוכה, פרק יב משנה ה.

33 מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהד' י' אלפנביין, ירושלים תרצ"ח, עמ' 67; תשב"ץ, סי' תקנד. וכך מפורש בארחות חיים, עז ע"א. וראה סטל, יום טוב (לעיל הערה 8), עמ' קפת.

34 מטה משה, סי' תקסה.

גדולה ובכוונה כמו בליל יום הכפורים'.³⁵ ואף לשונות מתוך תפילות הימים הנוראים נקלטו בהושע"ר, כדלהלן. ומסקנה נוספת, ר' חיים ויטאל כותב: 'צריך להיות נעור כל הלילה הזה יען כי בו נדונים כל הנבראים'.³⁶ וכאן משתלבים קודם סדר הלימוד 'תחנה: רבון העולמים אב הרחמים והסליחות לך אנחנו מודים' וכו'; ולאחר 'הלימוד כל הלילה יש לומר תפילה זו: יהרמיאו"א שאם נתחייבנו לפניך כרת בבית דינך הצדק על חטאינו... ותקדע גזר דיננו הרע מעלינו' וכו'.³⁷ או בנוסח של אשמורת הבקר של ר' אהרן ברכיה ממודנה, מנטובה שפ"ד, בפתחת הארון (קעב ע"ב): 'תפלה מיוחסת לרבי אלעזר בן ערך: י"י אלהי ישראל, יהי רצון מלפני כסא כבודך שיתגלגלו רחמיך עלי ועל נפשות ביתי ותוציא לאור משפטי ודיני ואל באפך תוכיחי' וכו'.

ועם זאת, בכמה פרטים נוהגים כמו ביום טוב. 'מנהג צרפת ופרובינצ' ואלמניא זולתי בארץ ספרד לומר בהושענא רבה מזמורים שלשבת, וקדושה רבה במוסף כשאר ימים טובים'.³⁸ כך גם במחזור ויטרי. ומעניין שר' יוסף קארו הספרדי (בניגוד למובאה לעיל מספר המנהיג) פותח בשו"ע, סי' תרסד: 'ביום שביעי שהוא הושענא רבה נוהגים להרבות במזמורים כמו ביום טוב'. ואמנם רבים מוסיפים בשחרית את מזמורי תהלים הנאמרים בשבת ובחג, הגם שהמקובלים בבית-אל לא הוסיפו. כנגד זה, נהגו בבית-אל לאחר התפילה לפתוח את ההיכל ו'אומרים כולם קול אחד הלל הגדול נשמת כל חי'.³⁹ ומסקנה נוספת, המצויה בכתבי האר"י, ובעקבותיו, היא ש'נוהגין לומר סליחות... אך צריך להזהר מאד שלא יאמר ויעבור [=י"ג מידות], ושום דבר כיוצא בו... מאחר שהוא יום טוב'.⁴⁰ ועוד, 'מרבין בסעודתו כמו ביום טוב'.⁴¹ נוצרה אפוא סינתזה מיוחדת במינה. ועתה נפרט קצת יותר בכל אלה.

35 חמדת ימים, סוכות, פרק ו, פג [צ"ל: פז] ע"א.

36 שער הכונות, ענין סוכות, קג ע"ד. השווה פע"ח, שער הלולב, פרק ד.

37 המקור בשערי ציון, פראג תכ"ב, [כא ע"ב, ספרור שלי]. וכך הוא, למשל, בסדר הלימוד לליל הושענא רבה, רעדעלהיים תרי"ח. כיוצא בכך, בתיקון ליל שבועות, ברלין תר"ס, נדפסו רק תפילות לפני הלימוד ואחריו. וכן בהושענא רבה. לפני הלימוד: 'אתה בחרתנו מכל העמים אהבת אותנו ורצית בנו והבדלתני מן הטומאה' וכו'. ולאחר הלימוד: 'יר"מ יא"א שאם נתחייבתי לפניך כרת בבית דינך הצדק על חטאתי'.

38 ספר המנהיג לרבי אברהם ברבי נתן הירחי, יוצא לאור על פי כתב-יד אוקספורד עם תוספות [...] מאת י' רפאל, ירושלים תשנ"ד, ב, עמ' תב-תג. וראה הביבליוגרפיה הרשומה בהערות המהדיר, שם. וכן במנהגים למהר"א קלויזנר, דעווא תרפ"ט, כ ע"ב. אגב, אבודרהם (עמ' רצו) שהעיד אף הוא על התפילות ציין: 'מנהג יפה הוא'.

39 ר' אברהם שלום שרעבי, דברי שלום, ירושלים תרמ"ג, סי' צד. ראה גם כף החיים, סי' תרסד אות לט. וראה עוד להלן, ליד הפניות 174-177, לגבי 'נשמת'.

40 למשל, הקדמת ר' נתן שפירא לתיקון ליל הושענא רבה שנדפס בסוף טוב הארץ, ויניציאה תש"ו. וכן חמדת ימים, סוכות, פרק ו, פח ע"ג. וראה בהמשך.

א. כפרות

יש מיהודי מצרים שנהגו לשחוט את הכפרות בליל הושע"ר ולא בערב יום כיפור.⁴² אפשר שיש כאן השפעה של הפרקטיקה, בעיקר אצל עמים אחרים, בדבר השימוש בעופות במקביל לשימוש בצל.

ב. המתקדשים והמטהרים

באחד מספרי המנהגים הקדומים, מהמאה הארבע עשרה, נמסר כי בהושע"ר מנהג לעמוד בו עם עמוד השחר ולטבול במקום שנהגו.⁴³ מנהג זה רווח באשכנז, אם כי לפי עדויות מסוימות רק בידי יחידי סגולה. למשל, במאה החמש עשרה מעיד על כך ר' יצחק אייזיק טירנא, כ'רגילין הצנועים',⁴⁴ ובמאה השש עשרה כותב כך הרמ"א על 'המדקדקים'.⁴⁵ אך בפרנקפורט נהגו ש'אחר שגמרו כל התקון עם הקדישים טובלין'.⁴⁶ וכן כתב ר' צבי הירש, דרך טובים, ווארשא תרל"ד, עמ' 7: 'יש שמצריכין טבילה כמו ב"כ לפני התפילה'. אף בקהילות המזרח נהגו כן, וכדברי בעל שיירי כנסת הגדולה: 'ש חסידים ואנשי מעשה שטובלין בהושענא רבה קודם עלות השחר' (סי' תרסד). לנוכח דברים אלה מעניין שבסדר היום לא נזכר עניין הטבילה בהקשר זה.

ברם, יש מקדימים את הטבילה לערב הושע"ר. השל"ה כותב כי 'הטבילה עושים ביום שלפני הושענא רבה כדי שיהיו פנויים כל הלילה לתורה ולתפלה ולשירות ולתשבחות'.⁴⁷ ולכך התכוון בערך באותו זמן המקובל ר' מאיר פאפרש: 'טבול ליל ה"ר כדי שיהיה נקי כל הלילה לתורה ותפלה'.⁴⁸ גם בשיירי כנסת הגדולה מעיר:

- 41 ר' יצחק אבוהב הראשון, מגורת המאור, מנטובה שכ"ג, נה ע"א.
 42 ר' רפאל אהרן'ן שמעון, נהר מצרים, נא אמון תרס"ח, א, עמ' צו. והוא מוסיף: 'זמנהגם יפה הוא'.
 43 מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, מהד' י' אלפנביין, ירושלים תרצ"ח, עמ' 67.
 44 ספר המנהגים מכל השנה כמנהג כל המדינות ק"ק יצ"ו / מהרב יצחק אייזיק טירנא, ירושלים תש"י, מנהג של סוכות, עמ' ל.
 45 הגהת הרמ"א לשו"ע, סי' תרסד ס"ק א. אף לפי יוסף אומץ, ירושלים תשכ"ה, סי' תתרנב, 'היחידים נוהגים לטבול לילה זה'. אך ראה הפניה 46, שם מדובר באופן סתמי וכללי.
 46 נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' רצו. וכבר בלשון לקט יושר, ברלין תרס"ג, עמ' 148, מצינו: 'ישאר העם הצנועים טובלים בבקר בהושענא רבא'. אף בסוף תקוני שבת מלכתא, קראקא שע"ב, כתוב כי אחר התיקון טובלים. על התפשטות המנהג נראה שאפשר ללמוד, למשל, מיסוד ושרש העבודה, שער יא: אחר תהלים 'לך לטהר במקוה, כנהוג'.
 47 מסכת סוכה, אמשטרדם נח"ת, רמה ע"ב [=ירושלים תשכ"ג, ח"ב, עו ע"א]; אליה רבה, סי' תרסד ס"ק ה.
 48 אור צדיקים, ווארשא תרל"ט, סי' לח אות י. אביא כאן פרט מעניין מספרו של מיכל רבינוביץ, חול ומועד, ירושלים תשכ"ה, עמ' 57: 'הפתגם העממי במזרח אירופא אומר: בין שיש לו צורך

'ויראה לי נכון לטבול מבערב הושענא רבה ללמוד כל הלילה בקדושה ובטהרה' (סי' תרסד ס"ק ו). ובהתאם לכך נכתב במקורות הלכיים שונים, כגון בשתילי זתים לר' דוד משרקי, בשלחן גבוה לר' יוסף מולכו (שניהם בסי' תרסד), בתכלאל עץ חיים למהרי"ץ ועוד.

ג. הדלקת נרות

בספר המנהיג, ב, עמ' תג, מפורש: 'נהגו בצרפת להדליק את הנר בהושענא רבה כבליל הכפורים'. גם בעל ארחות חיים, שספרו זה נכתב בספרד, מזכיר: 'וכן נהגו להדליק נרות כל אחד בבית הכנסת, כמו שעושין ביהו"כ, וטוב הוא המנהג'.⁴⁹ מנהג זה היה נפוץ בקהילות איטליה⁵⁰ ואשכנז.⁵¹ ואמנם בטור מנוסח: 'ביום הושענא רבה',⁵² אבל כמדומה שיש להבין זאת כמכוון כבר לערב, כפי המקובל במועדי ישראל. וכך במפורש ב'הושענות לסכות'⁵³: 'בליל הושענא רבה נהגו להדליק נרות הרבה בבתי כנסיות'. וכן אצל ר' חיים כהן, תלמיד ר' חיים ויטאל: 'העם אשר בחר ה', ליל הושענא רבא מרבים נרות בבתי כנסיות לזכרון לפני ה', שנאמר נר ה' נשמת אדם'.⁵⁴ למעשה,

ברחיצה ובין שאין לו צורך, אחת בשנה, בהו"ר, הוא הולך לבית המרחץ. אתה למד אפוא על התפשטות המנהג.

49 ומספרד נזכיר גם את ר' יצחק אבוהב הראשון, מנורת המאור, מנטובה שכ"ג, נה ע"א.
50 שבלי הלקט, סוף סי' שעא, ירושלים תשכ"ב, עמ' 334; מחזור ונציה שע"ד, צג ע"א. חזר על כך בשבלי הלקט, סוף סי' רמב. אך בשני מקורותיו אלה אין מצוין במפורש לילה או יום. ויש שנהגו כך בעוד ליל. כגון, מקיץ רדומים, מנטובה ת"ח, י ע"א; בנימין הכהן, עת הזמיר, מנטובה תקי"ג, יז ע"א: 'נוהגים בק"ק ריי"ו להדר את בית אלהינו ולכבדו באורים בליל זה הקדוש [הושע"ר] למשמרת לאות חברת שומרים לבקר'. בהקשר זה אזכיר את לשונו של שבלי הלקט, סי' רמב: 'אם לא היה כבוד ושמחה בדבר לא היו רגילין לעשותו'. ונראה לי שזו הרחבת דברי מחזור ויטרי, ירושלים תשכ"ג, סי' שפג: 'דרך כבוד של מעלה הוא'.

51 בספר מהרי"ל, מנהגים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שפא: 'ומדליקים שיורי נרות של יום כפור'. לפי ההקשר נראה שמדובר בשחרית. וכן נהגו, למשל, בקהילות פרנקפורט (ראה יוסף קאשמן סג"ל, נוהג כצאן יוסף, תל-אביב תשכ"ט, עמ' רצז) ופיורדא, שכל אחד היה מביא מביתו עשית דולקת בשיירי הנר של יום הכיפורים (מנהגי ק"ק פיורדא). ר' יצחק אייזיק טירנא כותב בסתם: 'נהגו להדליק נרות כ"כ מפני שהוא גמר החתימה ותפלת המים' (ספר המנהגים (לעיל הערה 44), מנהג של סוכות, ירושלים תש"י, עמ' ל).

52 טור, סי' תרסד; שו"ע, סי' תרסד ס"ק א; סדר היום, נא ע"א. אגב, בשלחן ערוך כתב ר' יוסף קארו רק 'שנוהגים להרבות במזמורים כמו ביום טוב ומרבים קצת בנרות, כמו ביום הכיפורים, לפי שבהג נידונים על המים'. אין המחבר מזכיר מסורות ומנהגים נוספים. למען האמת צריך לזכור שגם מנהג התיקון בליל שבועות אינו נזכר בשו"ע למרות שידוע היטב חלקו המרכזי של ר"י קארו בסוגיה זו.

53 ראה לעיל הערה 22.

54 טור ברקת, ריש סי' תרסד, פיעטרקוב תרל"ח, קיט ע"ד. משפט זה צוטט בחמדת ימים, מועדים,

אף בשחרית מרבים נרות בביהכ"נ כביום־כפור. וכך באורבינו: 'ואחר המשמרה הולכים לבהכ"נ ומדליקים ה[נרות] ואומרים שומרים לבקר'.⁵⁵ מנהג רווח הוא ש'מדליקין נר של שעה משירי נרות של י"כ ועושין הושענות. ודוקא נר זה הואיל ואתעביד ביה מצוה חדא יתעביד ביה מצוה אחריתא'.⁵⁶

ד. קיטל

מסופר על המהרי"ל ש'היה לובש את שרגניו כדרך בר"ה ויה"כ'.⁵⁷ ובוודאי בהשפעתו נרשם בהג"ה של הרמ"א לשו"ע, סי' תרסד ס"ק א': 'ויש נוהגים ללבוש הקיטל כמו ביום כיפור'. גם ר' משה אבן מכיר, מעין זיתון ליד צפת, מזכיר את המנהג ללבוש בגדים לבנים.⁵⁸ אולם לאחר מכן, בספרי הלכה שונים, כגון מגן אברהם, סי' תרסד ס"ק ג (לאחר שהזכיר את המהרי"ל), נמצא כי 'ובמדינתנו נהגו ללבוש בגדי שבת ולא הקיטל'. ועל כך הוסיף ודייק בבאר היטב, ס"ק ד: 'רק הש"צ [לובש קיטל]'.

ה. פרוכת

בקהילות רבות נהגו כמו בעדן 'לתלות הפרוכת בבה"כ כמו ביה"כ'.⁵⁹

ו. תקיעת שופר

לפי ספר סדר היום, סדר הושע"ר, חמ"ד [תשמ"ה], נא ע"א, בסדר הסליחות גם תוקעים בשופר 'כדי לעורר הרחמים'. וכן בשל"ה, מסכת סוכה. גם בלוח ירושלים שנת תרנ"ו כתוב: 'בליל הושענא רבא נוהגים הספרדים לתקוע בשופר באמירת כל ספר מהתהילים'. וכן נהגו באורבינו (ראה לעיל הערה 55) ובמנטובה (בערך בשנת ת. 60).

פג [צ"ל: פז] ע"א, כדרכו בלא ציון המקור.

- 55 ב' רות, 'מנהגי ק"ק אורבינו', מלילה ב (תש"ו), עמ' 304.
- 56 ר' יוסף קשאמן סג"ל, נוהג כצאן יוסף, תשכ"ט, עמ' רצו. ולפני כן במנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ירושלים תרצ"ח, עמ' 67. וכן עוד. והשווה להלן ליד הפניה 198.
- 57 ספר מהרי"ל, מנהגים, ירושלים תשמ"ט, עמ' שפב. על לבוש זה ראה י"ד מרקון, 'הקיטל', מלילה א (תש"ד), עמ' 121–128; מ' ריגלר, 'הקיטל – בגד שרד או תכריך', ידע עם מב-מג (תשע"ז), עמ' 258–263; י"י יובל, שני גויים בבטנך, תל-אביב תש"ס, עמ' 252–253. וראה מאמרו של י"מ פלס, 'פסקים ופירושים ממהרי"ל ובני דורו', י' בוקסבוים (עורך), ספר הזכרון לכבודו ולזכרו של ... רבי יעקב בצלאל ז'לטי: רבה של ירושלים, ירושלים תשמ"ז, עמ' רנה.
- 58 סדר היום, נא ע"א.
- 59 נחלת יוסף, ירושלים תשמ"ח, ב, עמ' ט.
- 60 מ' בניהו, 'רבי עזרא מפאנו חכם מקובל ומנהיג', ש' ישראל, נ' לאם, י' רפאל (עורכים), ספר יובל לכבוד ... דב הלוי סולובייצ'יק, ירושלים תשמ"ד, ב, עמ' תתלג. כך עולה גם מסידור קטלונאי, ירושלים תשע"ט, עמ' תפה-תקא.

אולם מקורות אחרים מציינים כי לא תקעו בירושלים ולא בצפת.⁶¹ וכך בשו"ת אדמת קדש, ח"ב, סי' ג': 'אנו נוהגים פה עיר הקודש ירושלים תוב"ב שלא לתקוע בהושענה רבה כלל'.⁶² גם לא במצרים.⁶³ אולם מקצת חסידים תקעו בשופר.⁶⁴ וכן נהגו ר' צבי אלימלך מדינוב ור' נפתלי מראפשיץ לתקוע בשופר בין הקפה להקפה. משמע, לא כל הנוהגים בכך נהגו לתקוע באותה שעה, אך כולם לשם אותה תכלית – לעורר רחמים.

ז. תפילות

כאמור, כבר בתחילת האלף השני שאבו קהילות רבות לשונות ופרקים מתפילות הימים הנוראים. למשל, במחזור ויטרי, סי' שפג: 'ונהגו לומר בקול רם ז' פעמים ה' הוא האלהים כעל [ככל?] מוצאי כיפור, לפי שביום כיפור נחתם לחיים, והיום נתקיים בחתימת החיים, ושכינה עולה למעלה בערבות. ועוד אומר שמע ישראל בשכמל"ו'.⁶⁵ גם בעלי התוספות, ברכות לד ע"א, כתבו שביום הערבה נהגו לומר ז' פ' ה' הוא האלהים, ואף נקבע: 'מנהג כשר הוא'. ובחיבור האיטלקי, שבלי הלקט הקצר:⁶⁶ 'ואני שמעתי שיש קהילות הקודש שאומרים ביום הושענא זכרינו לחיים ומי כמוך, זכור רחמיך וכו' ואבינו מלכנו'. ובהערות שבתוך כ"י מנהגים, אשכנזי, אוקספורד 910, דף 33א: 'בהושענא רבה היה נוהג הר' יחיאל בשמנה עשרה במקום האל הקדוש המלך הקדוש, ובמקום מלך אוהב צדקה ומשפט המלך, כי גם הוא יום הדין ואומר שקבלה היא כך מן קדמוני'. אבל אין אומ' עושה השלום. וזה היה תימ' גדולה למהר"ר הילל כי אמר שלא מצינו זה בכל התלמוד'. אך בחמדת ימים, מועדים, פט ע"א, מציין זאת בשם מחזור רומניא, וזועק: 'ישתקע הדבר ולא תעשה כזאת בישראל ויש למחות בידם'.

בספר ברית כהונה לר' משה כלפון מג'רבה, ע' הושענא רבה, מציין לקרוא מזמור קל, 'הטעם נלע"ד דהוא לעורר לבב הק"ק בתשובה כאלו אותו היום מימי עשרת ימי תשובה. וכן המזמור עצמו משבר הלב ומכניעו לתשובה ולבקשת הסליחה. ולהיות מיחל לחסדו ברוך הוא כי ירבה לסלוח'. ובאשר לאמור בשו"ע, סי' נד ס"ק ג,

61 ראה ר' חיים סתהון, ארץ חיים, סי' תרסד ס"ק א, ירושלים תשכ"ח, מד ע"ג.

62 וראה יעקב גלים, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצו, סעיף ו.

63 ראה ר' רפאל אהרן'ן שמעון, נהר מצרים, נא אמון תרס"ח, וד"צ ירושלים תשנ"ח, א, עמ' קט.

64 מיכל רבינוביץ (לעיל הערה 48), עמ' 57.

65 וראה גולדשמידט, 'הערות לחג הסוכות' (לעיל הערה 3), עמ' 393.

66 על היחס בין שני הקבצים, ושייכותו של הנוסח "הקצר" לאותו מחבר, ראה י"מ תא-שמע, ספר "שבלי הלקט" וכפיליו, כנסת מחקרים ג, ירושלים תשס"ו, עמ' 63-75.

שאסור להפסיק בין ישתבח ליוצר, המדובר רק בסיפור דברים אך לא 'מה שהוא שבח והודאה'. וגם מפני שזה 'בכלל צרכי צבור להכניע את הלב לתשובה'.

ג. ראיית הצל

נושא הצל⁶⁷ מקורו בפולקלור גרמני עתיק, ואינו מופיע במקורותינו לפני דור חסידי אשכנז.⁶⁸ וכך כתוב בספר הרוקח, 'סי' רכא עמ' קכג: 'מה שנגזר בראש השנה ונחתם ביום הכפורים מראה בצל בהושענא רבה'. וביתר הרחבה מצינו בספר חסידים: 'אחד לא ראה בליל הושענא רבה צל ראשו והתענה הוא ואוהביו, הרבה צומות ונתן צדקה הרבה, וחי כמה שנים אחר כך ... בליל הושענא רבה חותמין ולכך נקרא בצאת השנה'.⁶⁹ חשיבות האמור כפולה: ראשית, לא נזכר כאן קשר מפורש לתהליך הדין בימים נוראים. אמנם המשפט האחרון במובאה דלעיל מצביע על חתימת דין, אבל נראה לי שיש לקרוא אותו כמנותק מעניין הצל הקודם והיותו פתיחה (ועל כך מעידה גם ו"ו החיבור) למשפט המקביל מיד בהמשך: 'ובשמיני גזרין על הגשמים'. שנית, ניתן פה מקום בולט לאפשרות של קריעת גזר הדין באמצעות תענית ומעשים טובים כמו צדקה. ובהמשך נראה שיש אמצעים נוספים.

מחסידי אשכנז הושפעו חכמי ספרד. ראש להם הרמב"ן, המזכיר את רעיון ראיית הצל בקצרה בפירושו לפסוק 'סר צלם מעליהם', ועם זאת זכה שיצטטו משמו.⁷⁰ בערך

67 רבות נכתב בסוגיה זו. חשוב הוא מאמרו (טעון כמה תיקונים) של וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 130–142. ראה גם 'י' וינשטוק, 'האדם וצילו', שנה בשנה [ב] (תשכ"ב), עמ' 259–274 [=וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר (לעיל הערה 18), עמ' 249–269]; סדן, גלגל המועדים, רמת-גן תשכ"ד, עמ' 163–178; 'ש' אשכנזי, דור דור וחכמיו, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 319–325; ד' שפרבר, מנהגי ישראל ו (תשנ"ח), עמ' קעג-קפב; הנ"ל, 'הצל', היכלי הנפש, תשס"ט, עמ' 369–376; אידל (לעיל הערה 6), עמ' 276–279, 294, 298–300. אגב, חסידים מספרים על ר' חיים מצאנז, שבשנת תרל"ו נשמת מידו לולבו והעלים נפרדו. הוא הצטער מאוד, ואף סרב ליטול מלולביהם של חסידיו. באותה שנה נפטר, ואמרו כי 'לולב' שווה בגימטריא 'חיים', והוא הבין את הרמז.

68 ראה מ' גידעמאנן, התורה והחיים בארצות המערב, ווארשא תרנ"ז, חלק א, עמ' 164. ושם נרשמו מקורות. גם ר' מנחם ציוני, פר' שלח, מזכיר בהקשר זה 'גוים' ו'חכמי הגוים הקדמונים'. ראה גם וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 135–136 (ושם, עמ' 134, על חסידי אשכנז); 'י' תשבי, משנת הזוהר ב, ירושלים תשכ"א, עמ' צא-צב; ד' שפרבר, מנהגי ישראל א, ירושלים תשנ"א, עמ' טו-טז; הנ"ל, שם, ו, עמ' קעז-קפא; 'י' טרכטנברג (להלן הערה 75). אגב, וילהלם (שם, עמ' 134, 136) מכנה זאת 'אמונת-שוא'.

69 מהד' ויסטיניצקי, סי' תתתשמד. במהד' מרגליות, עמ' שיב, סי' תנב-תנג. וראה 'דן, תורת הסוד של חסידות אשכנז, ירושלים תשכ"ח, עמ' 225.

70 למשל, רקנטי, פר' שלח, עד ע"ד; ר' יצחק דמן עכו, מאירת עינים, פר' שלח, עמ' קצג;

באותו זמן גם ר' משה די ליאון כותב באחד מחיבוריו: 'זהם יודעים להביט אם סר צלם מעליהם או אם סר צלם בשביל מעלליהם ויודעים בצלם באותו הלילה סמנים ידועים' וכו'.⁷¹ וכנראה מכאן ציטט ר' משה כלץ.⁷²

וכך נהגו: 'כורכים עצמם בסדין ויוצאין למקום שמגיע אור הלבנה, ופושטין מעליהן הסדין ונשארים ערומים, ופושטין איבריהם ואצבעותיהן. אם מצא צלו שלם טוב הוא, ואם יחסר צל ראשו⁷³ - בנפשו הוא, ואם יחסר צל אחת מאצבעותיו סימן לאחד מקרוביו, ויד ימין סימן לבניו הזכרים, ויד שמאל - סימן לנקבות'.⁷⁴ תיאור דומה נמצא בארחות חיים⁷⁵ (נערך אחרי 1313) לר' אהרן הכהן, ומתוכו אף מתבררת השפעת ר' אלעזר הרוקח.

ברם, בעל הזוהר צירף לכך את רעיון האיגרת,⁷⁶ והלביש אותה בדמות חדשה של "פתקים", הניתנים ביום זה על ידי הקב"ה לשר הממונה, נושא שחזור רבות בתקופות מאוחרות. ועוד חידוש נמצא בזוהר, שממדי הצל עשויים ללמד גם על גורל משפחת המתבונן.

וכך תיאר הזוהר, פר' ויחי, ח"א רכ ע"א: ברה"ש הקב"ה יושב על כסא דין, וניתנת לאדם הזדמנות לשוב בתשובה. ביום כיפור נחתם הדין 'ופתקין כתיבו', אך אינם מוצאים לפועל כי הקב"ה ממתין לתשובת האדם 'עד שהוא יומא בתראה דעצרת[1]'. 'ואי לא זכי - אינן פתקין נפקין מבי מלכא ואתמסרן בידוי דסנטירא'.⁷⁷ ובקצרה

אבודרהם (ראה בסמוך); ר' מרדכי הכהן (חי בצפת במאה ה"ט), שפתי כהן, ירושלים תשס"ה, ב, עמ' שכ"שכא.

71 רמד"ל בכ"י שוקן 14, פז ע"ב. הובא אצל וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 137. ראה התחלת הפסקה להלן הפניה 112.

72 ספר המוסר, ירושלים תשל"ט, עמ' קכו"קכח.

73 יש כותבים: צוארו. כך בעיקר אצל חסידי אשכנז, למשל, ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, ירושלים תשנ"ח, עמ' 58; וכן ציוני, פר' שלח; יצחק הלוי, פנעח רזא, ורשה תר"ך, כו ע"ב (שם תרפ"ה, קעח ע"א): 'שלא ראו צל צואריהם ביום הושענא רבה'.

74 סדר אבודרהם השלם, ירושלים תשכ"ג, עמ' רחץ (נכתב בשנת 1340 בספרד).

75 פירינצי תק"י, עח ע"ב, ס"ק טו. הובא גם אצל וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 131. תיאור מפורט של טקס אחר הובא שם, עמ' 135. וכן הוא בציוני, פר' שלח. לעניין זה ראה י' תא-שמע, כנסת מחקרים, ד, ירושלים תש"ע, עמ' 234. ראה גם אידל (לעיל הערה 6), עמ' 274-276, 280-294, J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition*, NY 1970, pp. 214-215

76 מקורו הראשון של רעיון האגרת הוא בפיוטי ר' יוסף אבן אביתור הספרדי. על כך עמד וילהלם (שם), עמ' 130. השווה לעיל, ליד הפניה 11.

77 ראויה לתשומת לב הערתו של וינשטוק, הנגלה והנסתר (לעיל הערה 18), עמ' 267, שבזוהר דפו"ר, מנטובה ש"ח, לא נכתבה המילה 'דסנטירא', וזו נתנה מקום לפרשנות של מסירת הפתק ממש בידו של אדם, כלשונם של מקורות לא-מעטים. אוסיף כי המילה 'דסנטירא' לא נכתבה גם

בווהר, פר' צו, ח"ג לא ע"ב ולב ע"א: 'בהאי יומא פקיד מלכא למיהב פתקין לסנטירא'. עוד חשוב להיווכח שגם לפי הווהר יש אפשרות של קריעת גזר הדין, וזאת באמצעות תשובה. אף נראה לי שרעיון התשובה הוא מרכזי לגביו, שכן בהמשך הדברים (ח"א רכ ע"א) כותב הווהר: 'אבל זכאי חסידי', שזה מזכיר את לשון אור זרוע (שבוודאי, לנוכח לשון הדברים, ממנו ציטט הציוני): 'אבל הצדיקים וחסידיים קדמונים בכל יום ויום היו מסתכלים בעצמם כאלו זה היום מסתלקין מן העולם ועושים תשובה שלמה לפני אדוניהם ולא יצטרכו לדבר אחר. אשרי חלקם בעולם הזה ובע"ה'.⁷⁸ מצד אחד נראה כאילו יש כאן הסתייגות מן הנהוג בהושענא רבא דווקא, שכן עדיף להרהר בתשובה בכל יום, שהרי כך נהגו חסידיים (קדמונים). הנחה זו אינה נראית לי נוכח כל הסוגיה הזאת הנידונה גם במקומות אחרים בווהר. לפיכך סבורני שנכתב משפט זה אך ורק כדי לטעת את חשיבות רעיון התשובה. ונדמה לי שדיוננו בסמוך גם כן יצדיק הנחה זו.

יש לשים לב לתאריך הנזכר בווהר, שם: 'שמיני עצרת', בעוד שבווהר ח"ג לא ע"ב כתוב 'ביומא שביעאה'. מקובלים עמדו על הקושי בכך ששמיני עצרת שונה מהמקובל, והסבירו כי באמת החתימה היא ביום הושע"ר אך הפתק נמסר בידי שלישי המוסר לסנטירא רק בליל שמיני עצרת, וכל זאת כדי לתת הזדמנות נוספת לחזרה בתשובה.⁷⁹ פתרון אחר העלה ר' אברהם אזולאי⁸⁰ שפשוט יש לגרוס 'יומא שביעאה'.

78 בספר אגודת אוזב, [נתניה] תשנ"ה, עמ' רסג.

אגב, הקרבה הרבה בסוגיה זו בין לשונות הווהר ור' דוד בן יהודה החסיד מזכירה את הדין בשאלת חלקו של האחרון ב'חוג הווהר'. ראה י' ליבס, 'כיצד נתחבר ספר הווהר', ספר הווהר ודורו [מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ח], תשמ"ט, עמ' 54–65. ובעצם כל מה שייאמר בסמוך בהקשר לשני מקובלים אלה יובן על נקלה אם נראה את ר' דוד כבעל הקטע בווהר פר' ויחי (לעומת רמד"ל בכ"י שוקן שצוטט).

79 למשל, ראשית חכמה, שער הקדושה, פרק יד, קפד ע"ד; ר' אברהם אזולאי, אור החמה, בני ברק תשל"ג, א, רטז ע"א; רמ"ע מפאנו, מאה קשיטה, סימן מה; ודיונו במאמר חקור דין, ח"ב פכ"ו, לבוב תרי"ח, עד ע"א; פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, שער הלולב, סוף פרק ד, קלא ע"א; הקדמת ר' נתן שפירא לתיקון ליל הושענא רבה שנדפס בסוף טוב הארץ; שערי ציון, פראג תכ"ב; חמדת ימים, חלק ג פרק ו, פג [צ"ל: פז] ע"ד; ר' יעקב עמדין בסידורו, שערי שמים, ד"צ תשכ"ו, קמב ע"ב ('אמנם לא נשלם לגמרי עד ש"ע'); חיד"א, כף אחת, ס' כד אות ז, ירושלים תשכ"ג, קכה ע"א; ר' עמנואל חי ריקי דורש את הפסוק 'קראו עצרה' (יואל ד טו) כמכונן ל'שמיני עצרת שביום ההוא מוסרים פתקי הגזר דין ביד המקטרגים, כידוע לידועי חנ' (חושב מחשבות, אמשטרדם תפ"ז, מה ע"א). וכן כתב ר' שמחה מדובראוויטש, לב שמחה, אמשטרדם תקי"ז, שער היראה, פרק ז: 'ואע"פ שמוסרין לממונים הפתקין בהושענא רבא בעת לקחת הערבה אחר גמר ההקפות, לא נתן להם רשות עדיין לפעול עד שמיני עצרת'. וכן בני יששכר, חודש תשרי, מאמר יב. ומבעלי המנהג אף ר' יוסף האן, יוסף אומק, ס' תתרכה, אימץ זאת. ראה גם להלן הערה 85.

ברם, פתרון זה אינו יכול להתקבל, ולו בגלל הטקסט העברי של ר' משה די-ליאון שייזכר להלן ובו תיארוך העצרת, החוזר ונשנה כדרשה, ברור מעל כל ספק.⁸¹ ומעניין שהציוני כתב במפורש: 'שוב מצאתי[!] כי בליל שמחת תורה אם יראה לצלו' וכו'.⁸² טענה אחרת העלה ד"ר אבישי בר-אשר.⁸³ לדבריו, בעל הזוהר התפלמס נגד התפיסה שהלכה ונשתרשה, לפיה הושענא רבה נחשב ליום דין, בעוד שהוא ראה את חג הסוכות כולו כיום טוב וכחג של חסד (כנהוג אצל חכמי ספרד). ולפיכך דחה לשמיני עצרת.

מקובלים העלו סתירה נוספת: במסגרת הדיון המפורט בזוהר, נאמר, ח"א ריז ע"א, כי שלושים יום קודם פטירתו של אדם צילו מוסר ממנו לעומת התיאור הנוכחי בליל הושענא רבה. על כך כתב רמ"ק כי הסתלקות הצל בליל הושענא אינו אלא לשעתו, להראות לאדם ענייני החתימה, אבל אחר כך חוזר הצל על ראשו עד סמוך למיתתו ל' יום, ואז מסתלק ושוב אינו חוזר'.⁸⁴

מתוך עדויות שונות מסתבר אפוא שמנהג ראיית הצל נפוץ היה כבר במאה השלוש עשרה, כגון אצל הרמב"ן, רבינו בחיי, ואצל אחד מחכמי ההלכה, ר' אביגדור צרפתי.⁸⁵ ובראשית המאה הארבע עשרה נמצא את הרקנטי, פר' שלח, ובהרחבה כותב על כך ר' אהרן, בעל ארחות חיים, שנערך אחרי 1313. בכל אלה בולטת ההשפעה האשכנזית. אולם ברבע השלישי של המאה הארבע עשרה בולטת כבר השפעת הזוהר (או, לדעתי, ליתר דיוק: ר' דוד בן יהודה החסיד) על ר' מנחם ציוני, המתאר בהרחבה את עניין הפתקים.⁸⁶ לעומתו, ר' יצחק אבוהב הראשון, במחצית השנייה של המאה

80 זהרי חמה, ויניציאה ת"י, רכו ע"א.

81 ראה להלן הפניה 112. הוכחה ברורה נוספת אפשר להביא מלשון בן-הזמן, ר' דוד בן יהודה החסיד, שבספרו אור זרוע, ירושלים תשס"ט, עמ' 275, נכתב: 'ואם זוכה בתשובה שלימה כראוי תולין אותו עד היום האחרון של עצרת שהוא שמיני עצרת'.

82 בפירושו לפר' שלח. והובא במקורות שונים, כגון ילקוט ראובני, פר' שלח, ווארשא תרמ"ד, עמ' 42.

83 הרצאתו ביום כה בשבת תש"פ, 20.2.2020, בערב השקה לספרו של מ' חלמיש, 'סדר יומו של מקובל'. ועיין י' תשבי, משנת הזוהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' תקי-תקיב.

84 פרדס רמונים, שער לא, פרק ד, מונקאטש תרס"ו וד"צ ירושלים תשכ"ב, ב, עד ע"א. וראה י' תשבי, שם, עמ' קמו-קמח. וראה, למשל, נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס.

85 וכך כתב: 'ביוכ"פ שוקלין מעשה ידי אדם, ואח"כ בליל הושענא רבה חותמין. ומה שגזרו אז מראין לו בצלו ... בליל שנחתם לו גזר דינו אם יחיה, ולמחר ביום ח' לחג שהוא שמיני עצרת גוזרין על המים ונחתמים'. ראה פירושים ופסקים על התורה לרבינו אביגדור צרפתי, ירושלים תשנ"ו, עמ' רמ-רמא.

86 איני יודע תאריך מדויק לחיבורו את ספר ציוני. אגב, הוא האשכנזי הראשון שהשתמש בספר הזוהר, כפי שציינתי י"י יובל, חכמים בדורם, ירושלים תשמ"ט, עמ' 288, ואף נודעת השפעתו

הארבע עשרה בספרד, מכיר את מנהג הצל (בעצם הסתמכותו על רמב"ן) אך אינו מדבר על הפתקים. וכה דבריו: 'וביום האחרון נקרא יום הושענא רבה, וליל ז' נקראת ליל החותם' בגלל הגשם. 'וי"א [=ויש אומרים!] שהיא ג"כ חתום חיי בני אדם, ורמזו הרמב"ן ... וכן עמא דבר[!]'⁸⁷. העם נוהג כך.

אך יש שמתעלמים מן הנושא. כך חכמי הלכה מרכזיים כמו הרמב"ם, הרא"ש, הטור, ואף השו"ע של רבי יוסף קארו והשל"ה.⁸⁸ למיטב ידיעתי, גם מקצת מקובלים אינם מזכירים זאת, למשל, ספר הקנה, צרור המור, ר' עמנואל חי ריקי.⁸⁹ ויש מתנגדים מפורשות. למשל, במאה הארבע עשרה ר' לוי בן אברהם הפילוסוף מדבר על 'הבטת הצל בליל ערבה' אך טוען כי 'לאו מילתא היא'.⁹⁰ מעניין מאוד שר' דוד אבודרהם בספרד מצא לנכון להביא את הרמב"ן, למרות שהוא עצמו התנגד.⁹¹ ובמאה השש עשרה, אף הרמ"א שהביא זאת בהגהה לשו"ע מסיים: 'ויש מי שכתב שאין לדקדק בזה כדי שלא לתרע מזליה'⁹². ... ויותר טוב להיות תמים ולא לחקור עתידות!⁹³

הגדולה של הרמב"ן עליו. ואין להוציא מכלל אפשרות, לנוכח לשונו, שבמקרה דנן גם קרא את אור זרוע לר' דוד בן יהודה החסיד. אף זאת, נראה לי לציין איוו התרוממות רוח בלשונו של הצינוי, שכן כך הוא פותח: 'צפיחית בדבש מצאתי ויאורו עיני ובמטה אשר בידי רשמתי להטעים גם לאחרים. שמעוני רעיי באו וראו. ביום שהדין מתעורר בעולם צריך בן אדם לעורר עצמו בתשובה ולשוב לפני אדונו, אם זוכה בו האדם שישוב בתשובה שלימה או קורעין לו כל הפתקין הכתובים עליו ואם לא ישוב בתשובה שלימה תולין לו עד יום אחרון של חג. ואם זוכה מוטב וכו'. מנורת המאור, מנטובה שכ"ג, נה ע"א.

87 השל"ה מייחד משפט אחד בלא כל זיקה להושענא רבה או לפרקסיס של ראיית הצל. וכך כתב בפירושו לפר' שלח, אמשטרדם תנ"ח, שנה ע"ב [=ירושלים תשכ"ג, ח"ג, סה ע"ד]: 'וסר צלם – כדרך הצל המסתלק מהאדם קודם מותו, כמ"ש חכמי האמת! ותו לא. שוב, להלן הפניה 120, נראה שהשל"ה מזכיר מנהגים שונים, אך עניין ראיית הצל נעדר.

89 כך במשנת חסידיים, הגם שעניין הפתקים מוזכר אצלו. ראה לעיל הערה 79.
90 לזית חן, סתרי האמונה (מהדיר ח' קריסל), באר שבע תשע"ד, עמ' 246–247. והיא לשון הגמרא, הוריות יב ע"א, בהקשר דומה.

91 אבודרהם, עמ' רחץ. הוא גם מדגיש שאין הכוונה ל'צל אדם ממש' כי איך ייתכן שמי שעומד באור הלבנה או באיזה אור אחר שלא יהיה לו צל? אלא שיש כאן צל הצל הנקרא בתלמוד 'בבואה דבבואה'. נושא זה יחזור רבות בקבלת האר"י, ואכמ"ל. דברי אבודרהם צוטטו, ולמשל באליה רבה, סי' תרסד ס"ק כו, המסכם: 'שאין ראוי לנהוג מנהג זה'. (על הבבואה ראה, למשל, אידל [לעיל הערה 67], עמ' 279 הערה 39, ועל הקשר בין צל-צלם אסתפק בהפניה לי' תשבי, משנת הוזהר, ב, ירושלים תשכ"א, עמ' צא–צב).

92 בעצם זו לשון הגמ', הוריות יב ע"א, שאף שם מדובר על נוהג דומה לראיית הצל, ובהמשך, שם, מדובר על הוזהרות שלא 'ליתרע מזליה'. כך שאין כאן השפעה לשונית בלבד אלא גם מעשית-הלכתית, כנראה.

93 סי' תרסד. ובחיבורו דרכי משה, שם, ציטט את אבודרהם, מבלי להזכירו, ונראה שהסכים עמו בהתנגדותו.

ובדומה אומר הרדב"ז: 'ואני לא נסיתי דבר זה מימי לפי שאי אפשר לאדם לדקדק הדברים יפה, והדמיון פועל'.⁹⁴ אף ר' משה מט מפרעמסלא מאריך בענין הצל ומציין: 'הירא דבר ה' וחרד לדברו אל יהא לו עסק בנסיון זה, רק כל יום ויום חייב להראות את עצמו כאלו נסתלק ממנו הצל וישוב בתשובה'.⁹⁵ ולדעת וילהלם, 'לא היה נפוץ ביותר בפולין',⁹⁶ ויש להוסיף גם את התנגדותו של ר' יוחנן טריויש בפירושו קמחא דאבישונא לסידור האיטלקי (בולוניהא ש"א, ועוד).

אולם, מנהג זה נזכר בחיוב במקורות רבים. ידוע היה באשכנז ומופיע גם בלשון אשכנזית בספרי מנהגים.⁹⁷ מקורות שונים מדברים על אליהו בחור (מוצאו באשכנז והיגר לאיטליה) שכתב על כך בשנת רע"ו.⁹⁸ כעבור כיובל שנים, מתחיל יובל נוסף שבו אפשר למצוא ריכוז במקורות קבליים ובמושפעים מהם. כגון, בסידור טיהינגן, שנדפס בשנת ש"כ, ציטט העורך מן הרקנטי: 'זכבר שמעתי מחסידים ואנשי מעשה שראו באדם אחד שלא היה לו צל ובאותה לילה עצמה עשה תשובה וינחם ה' ובאותו לילה ראה צילו להצילו מרעתו'.⁹⁹ וכן ר' יצחק האזובי מברוסה, אגודת אזוב, [נתניה] תשנ"ה, עמ' רסג. גם בצפת רווח המנהג. ובלשון רמ"ק, פרדס רמונים, שער הנשמה, פרק ד, עד ע"א, שכתב בקצרה: 'מעשים בכל יום'. וכן תלמידו, רמ"ע מפאנו, ולפיו יש צל גם לבעלי חיים.¹⁰⁰ ובקבלת האר"י, פרי עץ חיים, שער הלולב, פרק ד, ובוודאי השפיע לא מעט, במיוחד, כנראה, בשל ההדגשה, שראיית הצל לגבי אדם הנמצא בסכנה שלא ישלים שנתו אמורה לזרוזו לשוב בתשובה. וכך כתב במפורש ר' חיים הכהן, תלמיד רח"ו, על סמך הזוהר, כי 'ראוי לאדם לבדוק עצמו לאור הלכנה, והתכלית הוא לעשות תשובה שלימה'.¹⁰¹ וכן במחזור ונציה שע"ד, צג ע"א.

94 מגדל דוד, לעמבערג תרמ"ג, כט ע"ב.

95 מטה משה, סי' תקנז, ונראה שהושפע מלשון הזוהר. ציטט אותו ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סי' תתרנא.

96 וילהלם (סדרי תיקונים [לעיל הערה 3], עמ' 138) הוכיח זאת מתוך שני קולופונים. אך סדן (גלגל [לעיל הערה 67], עמ' 165), דחה את מסקנתו.

97 ראה וילהלם, שם, עמ' 141.

98 ראה, למשל, א"מ הברמן, תולדות הספר העברי, ירושלים תש"ה, עמ' 28.

99 סדן, גלגל [לעיל הערה 67], עמ' 164, טען שהמקור הוא בספר כפתור ופרח, באסיליאה שמ"א.

100 מאמר הנפש, ח"ב פ"ב. אך ר' מנחם ציוני מתנגד לכך.

101 טור ברקת, סי' תרסד, פיעטרקוב תרל"ח, קכ ע"א. אף כאן שאב ממנו בחמדת ימים, שלש רגלים, פרק ו, ליל הושענא רבה, פג [צ"ל: פז] ע"א, מבלי להזכירו. וראה גם ר' יעקב ברדוגו, גלי עמיקתא, בתוך מים עמוקים, ירושלים תרע"א, לג ע"ב.

השאלה, איזו שעה כשרה לראות בה את הצל, העסיקה את המקובלים. רקנטי כותב: 'והשעה, אמרו קצת חכמי הקבלה כי לא ניתן לפרש, ואני לא קבלתייה'.¹⁰² בכל זאת, המציאות הכתיבה התנהגות מסוימת. כך בלשון חכמת הנפש, לר"א מגרמיזא, צפת תרע"ג, ו ע"ג: 'קרוב ליום'. אף לפי 'ארחות חיים' נוהגים 'לקום ממשכבם קודם היום... לאור הלבנה'. כלומר, באשמורת הבוקר. אולם לפי ר' חיים ויטל, 'אחר חצות לילה הוא שיוצאים לראות צל שלהם בלבנה כי כבר נגמר הדין'.¹⁰³ וכך מפורש בפרי עץ חיים: 'אחר חצות'.¹⁰⁴ אולם בהמשך, שם, מובאת הגהת ר' יעקב צמח ששמע בשם רח"ו: 'וגם שצריך שעה המיוחדת ללבנה'.¹⁰⁵ אולי יש כאן פיתוח או שימוש ברעיון של ספר חסידים, ש'כשהלבנה יוצאת' עולות נשמות המתים מקבריהן ומבקשות רחמים על החיים ועל עצמן.¹⁰⁶ ברור יותר הוא מה שנמצא אצל ר' מנחם ציוני: 'שמעתי ממקובלים האומרים כי זה צריך לעשות בשעה שכוכב לבנה שולטת בחצות לילה, ובשעה היא הנסיון אמיתי'.¹⁰⁷ וכך כתב במפורש ר' משה הגולה מקיוב, במחצית השנייה של המאה החמש עשרה: 'וזמן ראיית הצל על ראשו הבנתי מתוך ספר הזוהר שהוא רגע הראות הלבנה במקום שהוא עומד'.¹⁰⁸ מכאן יש להבין את שמודגש לעיתים קרובות: ובלבד שיראו את הצל לאור הלבנה ולא לאור הנר. ובאמת ר' יששכר אבן סוסאן מצפת נותן את השעה המתאימה לפי ימות השבוע שהושענא-רבה חל להיות בהם: 'לידע שהשעה והרגע לראותך בלבנה ליל הושענא-רבה, אם יהיה יום הושענא-רבה יום א' בשבת לשמונה שעות; ואם ביום ב לחמש שעות; ואם ביום ד' לשש שעות; ואם ביום ו' לשבע שעות. מצאתי כתוב בדוק ומנוסה'.¹⁰⁹

102 רקנטי, פר' שלח, עה ע"א.

103 שער הכוונות, דרושי חג הסוכות, דרוש ו.

104 פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, שער הלולב, פרק ה, קל ע"ד. וכך בחיבורים אחרים, כגון תיקון לילי שבועות והושענא רבה, ויניציאה תט"ו; שערי ציון, פראג תכ"ב.

105 שם, שם, קלא ע"ב. וכן נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס. וראה ברלינר, הערות על הסידור (לעיל הערה 18), עמ' 102, ביחס ללוחות באיטליה. כנראה על פיו רשם וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 139.

106 מהד' יוסיטניצקי, סימן תתשמד. הזוהר, ח"ב, פר' תרומה קמב ע"א-ע"ב, פיתח זאת בדרכו. בנושא זה האריך מטה משה, סי' תתקנז. ראה גם וילהלם, שם, עמ' 134.

107 בפירושו לפר' שלח. והובא במקורות שונים, כגון פירוש הלבוש לרקנטי, פר' שלח; ילקוט ראובני, פר' שלח, ווארשא תרמ"ד, עמ' 42.

108 שושן סודות, קארעץ תקמ"ד, צב ע"ב. ומעניין המשך דבריו: 'אם עבר ואחר הזמן ההוא לא יועיל, והכל תלוי בתשובה'.

109 עיבור שנים, ויניציאה של"ח, קכד ע"א. וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 139, מביא אפשרויות נוספות למועד המדויק של ראיית הצל.

שאלה נוספת התעוררה באשר ללבוש: בספר ארחות חיים ובספר אבודרהם נמצא כי 'פושטין מעליהם הסדין ונשארים ערומים'. כך נאמר גם בהגהה של צמח בפרי עץ חיים: 'שמעתי בשם הרח"ו ז"ל שצריך להיות ערום ממש כשמסתכל בצל הלבנה'.¹¹⁰ לעומתם טוען ר' דוד אבן זמרא ששמע 'כי צריך שיעמוד ערום לאור הלבנה, ואסור לעמוד ערום'.¹¹¹

מסקנת הדברים היא אפוא שמנהג פולקלורי חוץ-יהודי חדר לראשונה בחוג חסידי אשכנז, ומשם עבר לספרד ולאטליה, אל חכמי הלכה וקבלה כאחד. במרוצת הימים החלו חכמי הלכה להתנער ממנו בעוד העולם הקבלי מחזיק בו. אף חידושים שהכניס בו ספר הזוהר לבשו צורות ונתפשטו לא מעט.

ד. הלימוד בלילה

המנהג לא לישון בליל הושע"ר נרשם, כנראה, לראשונה אצל ר' משה די ליאון: 'עוד נהגו הקדמונים בלילה אחר [לפני כן דובר על 'סוד חג השבועות'] שאינם ישינים כשם שקורין לחג זה עצרת [כמו בשבועות] על שם "כי אשה עצורה לנו". הכלה הכלולה כאשה הכונסת את הכל שהיא כונסת את התורה שבכתב בהרבה, ואינן ישינין בזה הלילה לשמחתה [של הכלה]... והשרידים אשר ה' קורא אינם ישינים כל אותו הלילה ועוסקים בתורה... ועל זה... מקדימין אותם היודעים חן ואינם ישינים ואינן נותנים דומי לעיניהם ולנפשותם כל הלילה לקרא בתורה ולהיות שושבינים לילה. והם יודעים להביט אם סר צלם מעליהם או אם סר צלם שבביל מעלליהם ויודעים בצלם באותו הלילה סמנים ידועים וכו'.¹¹² נראה לי שבמשפט לפני האחרון מוסבת הערנות על הנעשה בשבועות שאז הניעורים 'שושבינים לילה', כפי שמתואר בזוהר, ואילו המשפט האחרון מתייחד להושענא רבה. ונמצאת למד שלימוד תורה הוא שקורע את גזר הדין. בהוראה ספציפית זו יש אפוא חידוש לעומת הצעת הזוהר: תשובה.¹¹³

110 שער הלולב, פרק ה, קלא ע"ב. ובאותה לשון בנגיד ומצה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס.

111 מגדל דוד, לעמבערג תרמ"ג, כט ע"ב. אגב, לעניין העגשת רשעים במלבוש או בעירום ראה ש' ליברמן, 'על חטאים וענשם', ספר היובל ללוי גינצבורג, החלק העברי, ניו-יורק תש"ו, עמ' רסד"רסה.

112 כ"י שוקן 14, פו ע"ב. ציין זאת וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 137. וראה המשך הקטע לעיל הפניה 71.

113 אפשר לקבוע שהשוני נובע מכך שאמנם טקסט זה יצא מפי ר' משה די ליאון בעוד דברי הזוהר כאן הם פרי רוחו של ר' דוד בן יהודה החסיד, כפי שגם התברר לעיל הערות 78, 81.

מנהג הלימוד הולך ומחלחל לאיטו. בשבלי הלקט, סוף סי' שעא, מוזכר זאת כ'יש שנוהגין', וחשוב הוא ציונו: 'ומנהג נכון וכשר הוא'. וכה דבריו: 'זיש שנוהגין בליל יום ערבה להיות נעורין כל הלילה ויושבין ועוסקין בתורה'. גם ר' דוד אבודרהם (עמ' רצז, ספרו נכתב ב"1340) מצביע על 'מקצת אנשים' הנוהגים 'לקרות את התורה כלה בלילה הזה'. אך הטעם הוא שמא לא השלים פרשיותיו עם הציבור. ולכן הוא מסתפק אם אפשר לגמור שניים מקרא ואחד תרגום בלילה אחד. בשנת רמ"ז/1487 מבקר ר' עובדיה מברטנורא בפאלירמו ומעיד כי 'בליל יום הכפורים ובליל הושענא רבה ... פותחים הנאמנים שני שערי ההיכל ... ויושבים שם כל הלילה עד הבקר, ובאות הנשים משפחות להשתחוות ולנשק הספרי תורה'.¹¹⁴ הרי לנו דוגמאות מתקופות שונות, מאיטליה, ספרד וסיציליה, ואין למעט אפוא בחשיבותן.

בכל זאת נראה שמנהג זה לא נשתרש אלא בצפת, ומשם נתפשט בקהילות ישראל. וכך בניסוחו של ר' חיים ויטאל: 'צריך להיות נעור כל הלילה הזה יען כי בו נדונים כל הנבראים'.¹¹⁵ לפיכך עשוהו יום תשובה, ואת לילו - ליל הושענא רבא - עשו ליל שימורים ללימוד תורה וקריאת מזמורי תהלים וסליחות.¹¹⁶ למשל, ר' אברהם גלנטי מעיד: 'ליל הושענא רבה קורין כל הלילה בספר תהלים וסליחות בין ספר לספר'.¹¹⁷ ובדומה לו העיד ר' אברהם הלוי ברוכים: 'כל בעלי תורה לומדים ליל שבועות עד אור הבקר וליל הושענא ג"כ, וכמו כן והמון העם קמים ליל הושענא לסליחות'.¹¹⁸ יושם לב להבדל המפורש בין 'בעלי תורה' ל'המון העם'. גם ר' משה אבן מכיר, מעין זיתון שליד צפת, בסוף המאה השש עשרה, מזכיר את המנהג של אחדים 'שעומדים כל הליל ואין ישינים כלל ומרבים בזמירות ובתחינות וקורים ספר תהילים כלו', ולא נחה דעתו עד שאמר וביקש לעודד: 'וכל המרבה להתחנן הרי זה משובח'.¹¹⁹ מכל מקום נראה שתהילים וזמירות וסליחות תפסו את המקום המרכזי, אולי ככל שמדובר בכלל הציבור, בעוד תלמידי חכמים עסקו בתורה, כפי שראינו בפסקאות הקודמות, וכך אצל רח"ו ושל"ה, כפי שנראה בסמוך.

114 א' יערי, אגרות ארץ ישראל, ירושלים תש"ג, עמ' 106.

115 שער הכונות, ענין סוכות, ירושלים תרס"ב, קג ע"ד. השווה פע"ח, שער הלולב, פרק ד.

116 וראה יעקב גליס, מנהגי ארץ-ישראל, ירושלים תשכ"ח, עמ' קצו-קצז, אות א, ובהערה.

117 S. Schechter, *Studies in Judaism*, Second Series, Philadelphia, 1896, pp. 296

סעיף טו.

118 שם, עמ' 298, סעיף טו.

119 סדר היום, נא ע"א. אך ההסבר שלו למנהג זה הוא בגלל דוד המלך, שהינו האושפיאז ביום שביעי

של סוכות, שהיה נוהג להיות נעור.

רוח זו נושבת גם בשליש הראשון של המאה השבע עשרה, ואנו מוצאים את סדר התיקון בסוף החיבור 'תקוני שבת מלכתא', קראקא שע"ב, (וזה צוטט כעבור פחות מעשרים שנה בספר שנכתב בפרנקפורט בשנת ש"ץ, יוסף אומץ, סי' תתנ"ב), ובצורה מפורטת יותר (הכוללת תורה, תפילה וזמירות) כפי שעולה מעדותו של ר' ישעיה הורוויץ: 'תיקון ליל הושענא רבה נוהגין בא"י כמו ליל שבועות ועוסקים כל הלילה בתורה גם בתפלות. ומקצת קהילות מהמלכות הוזה נוהגים שאומרים איזה הושענות ובקשות המסודרות להם ואומרים כ"פ [=כמה פעמים] אל מלך ויעבור ותקעים תשר"ת כשאומרים י"ג מדות, והכל לעורר הלבבות לתשובה. והטבילה עושים ביום שלפני הושענא רבה כדי שיהיו פנויים כל הלילה לתורה ולתפלה ולשירות ולתשבחות. אשרי העם שככה לו'.¹²⁰

המנהג מתפשט, ונזכיר עדות מהנהוג במנטובה בערך בשנת ת.ת.¹²¹ ובודאי בראשית המאה הי"ח נמצא: 'רבים נוהגים גם כן מבערב ... והולכים ומתקבצים בעלי אסופות ללמוד בתורה כל הלילה לחסות בנועם ה'.¹²² ועוד נמצא שם, בספר חמדת ימים, כי הוא משבח את אלה העורכים את לימוד התיקון בסוכה, כי הסוכה היא סוד האם, תוך שהוא יועץ למעט באכילה ושתייה לפני התיקון כי האכילה מביאה לידי שינה. אגב, בכורדיסטן התהלך הגבאי בין שורות הקוראים בבית הכנסת והשיגח שלא ירדמו. על חשיבות אמירת התיקון בירושלים אנו למדים מההוראה המובאת ע"י החיד"א כי 'מי שמת לו מת בתוך החג התיקון רבני ירושלים עיה"ק שיכול לקרוא תיקון הושענא רבה'.¹²³

וכך סיכם ר' יחיא צאלח: 'ליל שביעי שהוא ליל החתום, כבר נהגו כל ישראל בליל הושענא רבא ... תכף אחר גמר סעודתו ילך לבהכ"נ לשנות עם הצבור סדר הקריאה במשנה תורה, כאשר הוא מסודר בסדרי הדפוסים ע"פ האר"י ז"ל להכריע כף זכויותיו עם חברה קדושה, כל הלילה לא ינום ולא יישן ולא יראה החוצה, לא כמו הבערים בעם אשר חשבו כי עיקר הלילה הזאת לנדד שינה מעיניהם ויושבים בבית הלימוד הרחק כמטחוי קשת בדברים בטלים. חלילה לעם הקדש ללכת באלה, כי אם יהגו כל

120 של"ה, מסכת סוכה, אמשטרדם נח"ת, רמה ע"ב [=ירושלים תשכ"ג, ח"ב, עו ע"א].

121 ראה מ' בניהו, בספר יובל לרי"ד סולובייצ'יק (לעיל הערה 60), עמ' תתלג.

122 חמדת ימים, חלק ג פרק ו, פג [צ"ל: פז] ע"א.

123 שערי תשובה (בשולי שו"ע), סי' תרסד הביא מקורות לכך. דיון בעניין זה ראה ר' רפאל אהרן נ' שמעון, שער המפקד, נא אמון תרס"ח, קמג ע"ב – קמד ע"א. ראה גם ספר התקנות, ירושלים תרמ"ג, סח ע"ב, אות צא.

הלילה בתורה, והם יעמדו למליצי יושר לפני אלהי עולם ה'... ומובטח לו שיחתמוהו לחיים טובים'.¹²⁴

מעשה נרחיב במקצת במנהגי לימוד ותפילה אלה, שכן ברבות הימים התקינו הקהילות לעצמן סדרים שונים של תיקונים.

במקורות שונים נכתב בסתם: עוסקים/לומדים בתורה. יש שפירשו: 'מתחילין בראשית והולכין עד וזאת הברכה'.¹²⁵ ר' דוד אבודרהם מצביע על 'מקצת אנשים' הנוהגים לקרוא את כל התורה כולה בלילה הזה שניים מקרא ואחד תרגום שמא לא קיימו את המצווה הזאת בשלימות במשך השנה, כדי לתקן את הליקוי. אבודרהם עצמו מטיל ספק אם אפשרי לקרוא משך לילה אחד את כל התורה בחינת 'שניים מקרא אחד תרגום'.¹²⁶

יש שלמדו משנה תורה בלבד. בשער הכונות (וכן בפרי עץ חיים) כתוב ש'בחצי הלילה הא' תקרא ספר ואלה הדברים כולו... ואם תשלים קריאתו קודם שיהיה חצי הלילה תעסוק בתורה ובסתרי קבלה אם תרצה, ולא בדבר אחר'. מעשה ואילך נמצא את ספר דברים כנושא מרכזי בסדר הלימוד.¹²⁷ אף צירפו לכך דרשות במסגרת חותם התורה – חותם האדם – יום החיתום ועוד. ובסדרי תיקון שונים חזרת ההוראה:

124 תכלאל עץ חיים, ב, סא ע"ב – סב ע"א. בדבריו אלה בוודאי נסמך על חמדת ימים, סוכות, פרק ו, סדר הושענא רבה, פז ע"ג. בדומה לכך נמצאת תרעומת בהקדמת ספר מנחת בכורים, ליוורנו תרל"ה, לגבי ליל שבועות. ראה מ' חלמיש, הקבלה בהלכה בתפילה ובמנהג, ירושלים תש"ע, עמ' 611 הערה 82. עוד אוכיר לשונו של אחד מחכמי תימן (שנשכח ממני מקורו) שקינטר את המתעצלים: 'כאשר תהיה בבית חתן וכלה, שם תשמח ותגילה, ותהיה נייעור כל הלילה, אבל אם יגיע ליל שבועות והחיתום, תאמר חלילה, די לי אם לא ישנתי בעת התפלה'.

125 שבלי הלקט, סי' שעא. לפי ר' אברהם אדאדי, נהגו בטריפוליה בערב הוש"ר 'ללמוד שמו"ת בבהכ"נ בקיבוץ עם', ובליל הוש"ר 'אחר ערבית תכף לומד כל אחד עם בניו ובני ביתו פ' וזאת הברכה מקרא לבד, עם בראשית עד אשר ברא אלהים לעשות' (השומר אמת, קונטרסים מקום שנהגו, תל-אביב תשל"ו, עמ' קמה. וראה גם שם, עמ' קכד).

126 אבודרהם, עמ' רחץ. לכן כותב וילהלם כי 'המנהג הזה מהווה, איפוא, מעין הכנה לסיום קריאת התורה ביום שמחת-תורה ולא נחשב כסגולה מיוחדת הקשורה באפיו של יום הושענא-רבה'. לדעתי הוא טעה בכך שהתעלם מן האופי המרכזי של הוש"ר כיום של תשובה. ואילו ב' לנדוי משער: 'נראה כי בגלל הערעורים שהושמעו כנגד חזרת התורה בלילה בוטל נוהג זה ובמקומו נהגו לקום בהשכמה' (מחניים עד [תשכ"ג], עמ' 34).

127 כך, למשל, חמדת ימים, חלק ג פרק ו, פג [צ"ל: פז] ע"ב. והועתק, למשל, אצל ר' יוסף כנאפו, נד ונקי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רא. הסברים שונים ניתנו לכך ברבות הימים. אגב, בחמדת ימים, שם ע"ד, כתוב: 'ותכף ומיד אחר האכילה [בערב] יתקדשו לקבל עליהם עול מלכות שמים בלב שלם ובנפש חפצה לייחדא שמא דקב"ה וכו' ויקראו בנחת ובנעימה קדושה הטעמים של כל ספר משנה תורה'.

'ותכוין לעשות החותם של המלכות שהם ג' מילוי הויה' וכו'.¹²⁸ וכבר בשערי ציון, פראג תכ"ב, נדפסה 'תפלה נאה לומר בהושענא רבה קודם הלימוד משנה תורה, רבון העולמים אב הרחמים והסליחות לך אנחנו מודים' וכו'. ויש תפילה לאחר הלימוד. אמנם בתקוני שבת מלכתא (קראקא שע"ב), בסופו, כתוב: 'סדר הושענא רבא יקרא רק מפ' בראשית עד ויכלו ואחר כך המשניות כסדר הנז' [לפני כן בתיקון ליל שבועות] ובספרי קבלה ובפרט בזוהר פ' אמור, וטבילה'. משמע, ספר דברים אינו נכלל.

יש קהילות שבהן נהגו בליל הושע"ר לקרוא פרשת "וזאת הברכה" שנים מקרא ואחד תרגום. אולם בספר המנהגים של חב"ד (ברוקלין תשכ"ז, עמ' 68) נמסר כי בתיקון הושע"ר 'אומרים רק מקרא'. 'צדיקים נהגו לקרוא משנה תורה בציבור מתוך ספר תורה'.¹²⁹ לדעת ר' יוסף חיים: 'שנים מקרא ואחד תרגום של פרשת וזאת הברכה יקראנה ביום הו"ר ולא ביום ש"ע'.¹³⁰ ובתימן נהגו לקרוא ספר דברים, בראשית א עד 'לעשות', ויש שהוסיפו תהלים.¹³¹

ויש אפשרות נוספת. הנה, בסידור, כ"י אוקספורד Opp. Add. 4 v 32, מצינו: 'ויש נוהגין בלילו [של הושע"ר] לקרוא הפרשיות כולם שלשה פסוקים בתחלה ושלשה בסוף, ויש נוהגין לקרותם בליל יום טוב אחרון'.¹³² כלומר, כל התורה, אבל רק שלושה פסוקים מן ההתחלה ומן הסוף של כל פרשה. דרך זו תופיע בסדרי תיקונים רבים בדורות המאוחרים.

ואילו ר' יעקב צמח כתב שבלייל שביעי של פסח, ליל שבועות וליל הושענא רבה, 'מצוה לפרש ולגלות עומק החכמה, לפי שבאלו הימים הזמן גרמא והוא זמן מוכן לסודות'. אכן, בהגהה של צמח לפע"ח נכתב: 'נוהגין החברים מזמן הרב אפרים פאנצ'ירי ז"ל לקרות אחר סדר [של משנה תורה] באדרא זוטא וסתרי קבלה'.¹³³ וכן

128 למשל, סדר תקון ליל הושענא רבה, לעמבערג ת"ר.

129 מאמרו של ב' לנדוי, מחניים עד (תשכ"ג), עמ' 36-37. ועוד שם מדברי ספר משמרת שלום. על הנהוג בליל שמחת תורה ראה א' יערי, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, פרק כא.

130 בן איש חי, שנה א, פ' וזאת הברכה, אות טו. ור' חיים דוד הלוי (מקור חיים השלם, תשל"ד, ג, עמ' 38), מביא את החיד"א בשם האר"י. וראה מ' חלמיש, 'הקבלה בפסיקה של הרב חיים דוד הלוי', יהדות של חיים (בעריכת צ' זוהר וא' שגיא), רמת-גן תשס"ז, עמ' 214. ראה גם ר' יצחק האזובי, אגודת אוזב, [נתניה] תשנ"ה, עמ' רסב-רסג.

131 יהודה לוי נחום, מצפונות יהודי תימן, תל-אביב תשכ"ב, עמ' 128.

132 תח ע"א. בדף ו ע"א כותרת גדולה: 'סדר תפלות השנה למנהג קהלות רומניא'. לפי קאולי, עמ' 554, נכתב בונציה 1517-1549.

133 פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, שער הלולב, פרק ד, קל ע"ד; נגיד ומצוה, ירושלים תשכ"ה, עמ' קס; חמדת ימים, חלק ג פרק ו, פה ע"ב. והועתק, למשל, אצל ר' יוסף כנאפו, נך ונקי, ירושלים

לפי ר' נתן שפירא, אחר חצות 'צריך לקרות בס' הזוהר פ' האזינו באדרא זוטא ובספרי קבלה דווקא ולא בדבר אחר. ואע"ג דלא ידע ולא מבין מאי קאמר מ"מ הלשון של הזוהר הוא מסוגל כל כך לשכינתא ולנשמתא'.¹³⁴ וכן, 'לקרא ליל הושענה רבא ספר ואלה הדברים עד סופו. ונהגו החברים יצ"ו מזמן הר"א דליפנציירי זלה"ה לקרות אז האדרא זוטא'.¹³⁵ ולא עוד אלא שיש לקרוא אותו בעמידה. וכך, למשל, 'סדר התקון שנהגים לקראת בליל הושענא רבה בארץ ישראל י'ח'צ' [=ירושלים, חברון, צפת] ת'ו'ב'ב' ומצרים ואגפיה ובכמה מקומות השרידים אשר ה' קורא אליהם אתה ה' תשמרם', אמשטרדם תפ"ז/1727, ק"ו ע"א: 'ובארץ ישראל נוהגים לקרות ג"כ האדרה רבא וזוטא. וכן ויניציאה תצ"ט. ובמהדורת ויניציאה תק"א: 'ענתה הוספנו בו האידרא זוטא עם פירוש'.

ראויות לציון ההוראות הבאות: 'רק שיקראנה באימה וביראה מלה במלה ולא בחטיפה ... ובהגיע לפטירת רשב"י סגולה נפלאה היא מאד להוריד דמעות עליו כי בזה מתכפר עונותיו'.¹³⁶

נוסיף כי אמנם לימוד האדרא תפס מקום מרכזי, אך יש שקראו (גם או רק) בזוהר פר' ויחי (כמו בסידור יעב"ץ), או אמור (תקוני שבת מלכתא, קראקא שע"ב), או אמור וצו (כגון תקון ליל שבועות ותקון ליל הושענא רבה, לעמבערג ת"ר, רעדעלהיים תרי"ח ועוד), או נח (מנהג בוכרים. ראה שירת אבנר השלם, בני ברק תשנ"ג, עמ' 204–210). באופן כללי מתברר שהנהגה הקבלית חדרה בציבור.

תהלים

החיד"א מביא את עמדת ר' חיים הכהן שאין אומרים תהלים אחר הלימוד בליל הושענא רבא, וכנגדו את עדות ר' משה זכות שבצפת 'היו קורין ספר תהלים. אף הוא ראה והתקין תפלות אחר כל ס' תהלים כנודע, ונתפשט בקרב כל ישראל בארץ

תשמ"ז, עמ' רב.

134 טוב הארץ, ונציה תט"ו, עו ע"ב. וכן סדר תקון ליל שבועות והושענא רבא, סלאויטא תק"צ, קפח ע"א. ועוד. וראה מ' חלמיש, 'דברים על לימוד זוהר', מארן ר' ניהוף, רונית מירו, יהונתן גארב (עורכים), וזאת ליהודה: קובץ מאמרים המוקדש לחברנו, פרופ' יהודה ליבס, לרגל יום הולדתו השישים וחמישה, ירושלים תשע"ב, עמ' 293–294.

135 שלמה גבאי, מאירת עינים, קושטאנדינא תכ"ו, ג ע"ד. אגב, 'ציון הויכוח שהיה בשנת תקפ"ו בין שד"ל לבין איש פולין. האחרון סרב לקרוא את האדרא, וזה שימש עילה לספר כולו. ראה שד"ל, ויכוח על חכמת הקבלה, גוריציאה תרי"ב, עמ' 5.

136 חמדת ימים, חלק ג פרק ו, פח ע"ב. והועתק, למשל, אצל ר' יוסף כנאפו, זך ונקי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רב.

ובח"ל כמפורסם.¹³⁷ ובאמת הרמ"ז כותב בהקדמה לתיקון הושענא רבה (כגון שפר התקונים ... בלילות עצרת והושענא רבה, ויניציאה תנ"ו, מח ע"א): 'ואמנם שמוע שמעתי וגם ראתה עיני תוספת תיקון הנהוג בצפת תוב"ב לקרות אחר משנה תורה את כל ספר תהלים, ובגמר כל ספר וספר נוהגים לומר פזמון אחד כמו ידי רשים ויה שמך,¹³⁸ ואחרי הפזמונים אומרים תפלה כשרה. על כן אמרתי לכבד את ה' מהוני ותקנתי חמשה פזמונים דשייכי לכל ספר וספר'.¹³⁹ אכן, כבר לפניו העיד ר' משה בן מכיר על מנהג צפת: 'ויש שעומדים כל הלילה ואין ישנים כלל, מרבים בזמירות ותחינות וקורין ס' תילים כולו'.¹⁴⁰ ולמשל, בכ"י אוקספורד 1935 נמצא 'תפלה להתפלל אותה בליל הושענא רבא כשמסדרין ספר תהלים ... שייראה לפניך זכות אברהם'.¹⁴¹

גם באשכנז, בשליש הראשון של המאה השבע עשרה, 'היחידים נוהגין לטבול לילה זה [ליל הושענא רבה] ... ואחר כך גומרין תהלים. ויש שעומדין כל הלילה בשירות ותשבחות'.¹⁴² גם לפי קיצור של"ה, פו ע"ב, בליל הושע"ר אומרים משנה תורה ואדרא, ולאחר מכן 'כל תהלים'. וביתר הרחבה כתב ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא: 'ואחר זה [קריאת האדרא בליל הושענא רבה] יאמר ספר תהלים עם הציבור במתון גדול ובדקדוק התבות היטב ובכונה עצומה בכדי שיהא אמירתו תשובה לכפרת עונותיו'.¹⁴³ ומעין זה: 'פסוק אחר פסוק במתון ולא במהירות כי האומרו כולו בכונה מובטח שיבטל מעליו רוע הגזירות'.¹⁴⁴

137 לב דוד, ברדיוב תרפ"ו, עמ' 106. עיין עוד שם.

138 פיוטים של ר' יהודה הלוי הנאמרים לפני יוצר בתפילת ראש השנה. הראשון ביום הראשון והשני ביום השני.

139 'פזמונים של רמ"ז נדפסו בספרי התיקונים להושענא רבה, ברם לא נתפסו מחוץ לחוגי המקובלים באיטליה. לעומת זאת הספרדים נוהגים לומר את הפזמונים הנ"ל שנאמרים אחר כל הקפה גם בלילה אחר כל ספר וספר מספרי תהלים'. אלה דבריו של מ' בניהו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ח, עמ' רסה.

140 סדר היום, יום שביעי של חג, חמ"ד [תשמ"ה], נא ע"א.

141 בשער נכתב: 'סדר תפלות כמנהג ספרדי', והוא אוסף של חיבורים שונים. הסידור נכתב באיטליה, בסוף המאה הי"ז, לפי מ' בית אריה, *Malachi Beit-Arie, Catalogue of the Hebrew Manuscripts in the Bodleian Library, Supplement of Addenda and Corrigenda*, Oxford 1994, p. 344

142 ר' יוסף האן, יוסף אומץ, סי' תתרנב. הספר נכתב בשנת ש"צ.

143 יסוד ושרש העבודה, שער האיתון, פרק טו. על ההבחנה באינטונציה בין סוגי המזמורים כבר עמד בספר חסידים, מהד' ויסטינצקי, פפד"מ תרפ"ד, עמ' 8-9.

144 תקון ליל שבועות ותקון ליל הושענא רבה, לעמבערג ת"ר. וכן סדר תקון ליל שבועות והושענא רבא, סלאוויטא תק"צ. ועוד.

גם מאוחר יותר נמצא כי במסגרת 'סדר התקון שנוהגים לקראת בליל הושענא רבה בארץ ישראל י'ח'צ' [=ירושלים, חברון, צפת] ת'ו'ב'ב' ומצרים ואגפיה ובכמה מקומות השרידים אשר ה' קורא אליהם אתה ה' תשמרם' (אמשטרדם תפ"ז/1727), קוראים ספר דברים כולו. בראשית א עד לעשות. תהלים א-פט. סליחות. ובהמשך – יתר המזמורים. וכך באורבינו: 'ובמשמרת של לילה אומרי' משנה תורה ותהילים עם סליחות ותוקעים שופר. ובכל פעם אחר הסליחות לומדים מעט ואומרים קדיש'.¹⁴⁵

ובתיקון לילי חג השבועות והושענא רבה, מנטובה תקט"ו, נרשם תחילה תנ"ך ומשנה, ובסופו (סג ע"א): 'והנוהגים לומר ליל הושענא רבה כל ספר תהלים ספר אחד על כל סדר משתא סדרי יאמר בכל פעם זה יהי רצון: יה"ר מליאו"א שיראה זכות אברהם אוהבך' וכו'. ואילו בסדר הלימוד לליל הושענא רבא, רעדעלהיים תרי"ח, קודם משנה תורה אומרים תחנה: רבון העולמים אב הרחמים והסליחות לך אנחנו מודים וכו', ספר דברים, תהלים, זוהר פר' אמור, צו. אחר הלימוד כל הלילה יש לומר תפילה זו: 'יהרמיאו"א שאם נתחיבנו לפניך כרת בבית דינך הצדק על חטאינו ... ותקרא גזר דיננו הרע מעלינו' וכו'. וכן תקון ליל שבועות ותקון ליל הושענא רבה, לעמבערג ת"ר. המנהגים מגוונים אפוא.

בכורדיסטן קבעו את שעת פתיחת הקריאה בתהלים עם צאת הלבנה שאז מחלקים את ספר התהלים בחלקים לקבוצות בנות עשרה. גם על חסידי קומרנא נמסר ש'בבצות נכנסו לביהמ"ד לאמירת כל התהלים'.¹⁴⁶ גם לפי ספר המנהגים של חב"ד (ברוקלין תשכ"ז, עמ' 68) אמרו תהלים 'אחר חצות ובחגירת אבנט'. כידוע, חגירת אבנט בחסידות מסמלת מעמד מרומם.

מדרש פטירת משה

בקצת מקומות נהגו לקרוא בליל הושענא רבה את מדרש פטירת משה, כחלק מסדר ה'תיקון'. המדרש על פטירת משה רבינו נדפס אצל ילינק בשתי נוסחאות.¹⁴⁷ וחזר ונדפס, כגון, פטירת משה, פפד"א תנ"ג, בשער מבקש לקרוא בכל ער"ח; פטירת משה רבינו עליו השלום, קושטאנדינא תקכ"ג, כולו בלאדינו;¹⁴⁸ נשיקות משה,

145 ב'רות, מנהגי ק"ק אורבינו, מלילה ב (תש"ו), עמ' 303.

146 א"א זיס, מנהגי קומרנא, תל-אביב תשכ"ה, עמ' קו.

147 ראה א' ילינק, בית-המדרש, ירושלים תשכ"ז, חדר א, עמ' xxi-xxii, 115-129; חדר ו, עמ'

xxiii-xxi, 71-78.

148 נרשם אצל א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים תשכ"ז, עמ' 214.

ווילנא תרכ"ד, לקט מסיפורים על משה מתורגמים לאידיש. (מי לנו גדול ממשה ... כשהגיע זמנו למות ויהושע ... משה מבקש מחילה¹⁴⁹).

נראה כי המשפט האחרון התמציתי השפיע על כך שבכמה קהילות תפס המדרש מקום חשוב בסדר ליל הושע"ר, לרוב לפני עלות השחר. וכך נהגו בליל הושענא באורבינו: 'הושענא רבה ערבית מזמרים מזמור לדוד הבו ... ואח"כ דורשים בבית הכנסת ... ואו' פטירת מרע"ה וכו'.¹⁵⁰ גם ב'סדר התקון לליל הושענא רבא, שנוהגים לקרות בארץ ישראל יח"צ [=ירושלים, חברון, צפת] תוב"ב מצרים ואגפיה ובכמה מקומות, שנדפס בוניציאה תצ"ט, ויניציאה תק"א, נמצא את פטירת משה רבנו. גם יהודי בוכארה מקפידים שלא לישון, לומדים את הסדר שב'קריאי מועד',¹⁵¹ ולקראת עלות השחר קוראים את מדרש פטירת משה רבינו בתרגום לתג'כית-יהודית, היא שפתם של יהודי בוכארה. ויש שנהגו, במי שיש לו יארציט, שבסוכתו התכנסו וקראו המדרש (בתוספות שונות). בשעתו השתדלו מאוד לעשות טקס שלם בסוכה עם קריאת המדרש תוך הוצאות כספיות עד שר' יוסף כהן בר' יצחק ברוך צופי הדפיס את ספר פטירת משה רבינו עם לשון פארסי מאת שמעון חכם, ירושלם תרנ"ז.¹⁵²

מעין זה אציין 'שיר על פטירת משה רבינו ע"ה לשורר בנעימות בז' באדר ובליל הושענא רבה'.¹⁵³

ידיד נפש

כך נודע הפיוט ידיד נפש, שמחברו הוא המקובל ר' אלעזר אזכרי, במסגרת הסליחות של ליל הושענא רבא. כעשרים שנה לאחר הופעתו בדפוס (ויניציאה שס"א) כבר נכלל באשמורת הבקר של ר' אהרן ברכיה ממודנה, מנטובה שפ"ד, קעז ע"א; וכן ב'שפר התקונים ... בלילות עצרת והושענא רבה, ויניציאה תנ"ו, נב ע"א; 'סדר התקון שנוהגים לקראת בליל הושענא רבה בארץ ישראל יח"צ' [=ירושלים, חברון, צפת] ת'ב'ב' ומצרים ואגפיה ובכמה מקומות השרידים אשר ה' קורא אליהם אתה ה' תשמרם, אמשטרדם תפ"ז, קיג ע"ב; 'סדר התיקון ליל הושענא רבה, שנוהגים

149 יצוין כי בשנה שאחריה, תרכ"ה, נדפס שוב אותו חיבור בבית דפוס אחר בוילנא, על נייר גרוע.

150 ב'רות, 'מנהגי ק"ק אורבינו', מלילה, ב (תש"ו), עמ' 304.

151 מענין שבחיבור שערי חפץ, ירושלים תש"ז, שנועד ליהודי בוכארה, מופיע כל סדר ההקפות והאשפיוזין, אך אין מילה על לימוד.

152 נרשם גם אצל א' יערי, מחקר ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 21-32; הנ"ל, תולדות חג שמחת תורה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 362.

153 שירה חדשה, קונטרס קטן ונדיר, מאת חזקיה שמואל טאריקה, אומיר תרכ"א, י ע"ב – יב ע"א.

לקרות בארץ ישראל... מצרים ואגפיה, ויניציאה תפ"ח, ק ע"ב; בסוף 'סדר התקון לליל הושענא רבא, שנוהגים לקרות בארץ ישראל י'ח'צ' ת'ו'ב'ב' מצרים ואגפיה ובכמה מקומות' וכו', שנדפס בוניציאה תצ"ט, קה ע"א: 'אחר שמשלימים הלימוד [אחרי הסליחות] מזמרים בקול נעים זה המזמור'; וכן בוניציאה תק"א: 'סדר התקון לליל הושענא רבא, שנוהגים לקרות בארץ ישראל יח"צ [=ירושלים, חברון, צפת] תוב"ב מצרים ואגפיה ובכמה מקומות', לאחר סליחות אומרים ידיד נפש, זוהר וכו'; ובוניציאה תקי"ג, קה ע"א: 'אחר שמשלימים הלימוד מזמרים בקול נעים זה הפזמון'. וכן סדר ליל הושענא רבא, מנטובה תקמ"ה, קיח ע"ב: 'אחר שמשלימים הלימוד מזמרים בקול נעים זה הפזמון ידיד נפש'.

לגבי הנעורים בלילי שבועות והושע"ר נתעוררה שאלה אימתי יאמרו ברכות השחר.¹⁵⁴ ושאלה נוספת, אם לברך בשם ומלכות או לא. 'מנהגנו לברך כל הברכות בשם ומלכות חוץ מברכת ענ"י [=על נטילת ידיים] עפ"י כתבי רבינו האר"י זצ"ל'.¹⁵⁵

לימוד של נשים

במאה התשע עשרה שואל ר' יוסף חיים אם ראוי לנשים ללמוד 'סדר הלימוד של ליל חג השבועות וליל הושענא רבה?' והוא השיב: 'מנהג בביתנו שעומדות באשמורת קודם עלות השחר ואין אומרות תיקון חצות אלא לומדות פתיחת אליהו זכור לטוב וקצת לימוד כיוצא בזה. וזקנתי היתה לומדת י"ח פרקי משנה... גם בליל הושענא רבא היו נעורות ולומדות משנה תורה ותהלים והתפילות של כורתי ברית'.¹⁵⁶ וכן, 'לימוד של משנה תורה ותהלים בליל הו"ר מנהגם [של הנשים] ללמוד'.¹⁵⁷ התפילות והלימודים האלה נתקיימו בעזרת הנשים שבבית הכנסת. גם בכורדיסטאן היו נשים באות לבית הכנסת לקריאות של ליל הושע"ר. הן אינן יודעות קרוא, ויושבות היו שקטות בחצר בית הכנסת.¹⁵⁸

סליחות

והיות שעיקרו של יום נתקבע מאז כמתן אפשרות אחרונה לאדם לשוב בתשובה,¹⁵⁹ לכן זהו טעם אותם שנוהגים לומר סליחות בליל הו"ר אחר חצות קרוב לאשמורת

154 ראה שו"ת רב פעלים, ח"ד, או"ח, סי' א.

155 ברכי יוסף, או"ח, סי' מו ס"ק יב.

156 רב פעלים, סוד ישרים, א, סי' ט. ועיין ר' יעקב חיים סופר, כף החיים, סי' א אות טו.

157 בן איש חי, א, פר' וישלח, אות ו.

158 מאמרו של י"י ריבלין, מחניים, ס"א (תשכ"ב), עמ' 55.

159 וישמו אל לב דברי פרי עץ חיים, קארעץ תקמ"ה, שער הלולב, סוף פרק ד, קלא ע"א: 'ביום

הבוקר'.¹⁶⁰ וכך נהגו המון העם בצפת, לפי עדות ר' אברהם הלוי ברוכים.¹⁶¹ אך בספר כף נקי (עמ' 13) כתוב: 'לא מצאתי שורש לסליחות אלו בדברי הראשונים, וגם המקובלים האחרונים ... כי לא אמרו כי אם להרבות תחנונים על המים. ומה שנהגו משנים קדמוניות הוא ללמוד מה שהביאו התקונים קודם חצות, ואחר חצות מתקבצים בית הכנסת וקורין ספר התהלים ... ובין כל ספר וספר אומרים תחנון, כסדר שעושין ביום, אבל בלא ויעבור ... ובכל הקפה [שעושים בתפילת הבוקר] קורין ויעבור פעם אחת וכקורא בתורה'.

אצל הספרדים רווח הוא המנהג לומר סליחות. כך בראש כ"י בהמ"ל בניו-יורק 4264: 'סדר הושענות לספרדים ביום הושענא רבא' (א ע"א). ולמשל, מחזור ונציה ש"ס, סא ע"א: 'תיקון להושענא רבא. נהגו לקום באשמורת הושענא רבה לומר סליחות ולהרבות בבקשות ובתחנונים לפי שהוא יום החותם' וכו'. וכן במחזור ונציה שע"ד, צג ע"א; ונציה שצ"ט, צג ע"א; 'סדר תפלות למועדים טובים כמנהג ק"ק ספרדים יז"א', אמשטרדם תפ"ח, קיד ע"ב. והנה נדפסו הסליחות גם במחזור האשכנזי כל בו, ווילנא תרס"ה.

'תפלה נוראה לליל הושענא רבא' נדפסה הרבה (הדרת זקנים, ליוורנו תרנ"ב, קן ע"א – קיד ע"א).

בקהילות שאמרו גם סליחות היו חילוקי דעות אם לומר ויעבור וי"ג מידות. כך מסכם חכם, כנראה בספרד בשנת 1313: 'אחר ההושענות יש מקומות אומרים רחמנא וי"ג מדות, ויש מקומות כוללין כל הסדר מרחמנא תוך הושענות, ויש מקומות שאומרים אחר הכל היום תאמצנו וכו' ... ה' הוא האלקים, ויש מקומות שאין אומרים כלל מכל וכל. והכל הולך אחר המנהג'.¹⁶² אכן, בסדר היום, נא ע"א, כתב לומר, אך ציין חזון והדגש: 'כל מקום ומקום כפי מנהגו'. דרך כלל, בקהילות הספרדים נהגו לומר סליחות וי"ג מדות לפני עלות השחר. ר' ישעיה הורוויץ מעיד שכך נהגו בכמה קהילות בארץ-ישראל.¹⁶³

הושענא רבה יזהר אדם מאוד מאוד בתפלתו ובכל מעשיו, כי הדבר תלוי בתשובה בזמן ההוא, ומשם ולהלאה אין תקנה יותר'. משפט זה חזר והועתק במקורות רבים. וראה הדיון לעיל בדברי הזוהר (ר' דוד בן יהודה חסיד) סמוך להפניה 78.

160 שער הכונות, דרושי חג הסוכות, ירושלם תרס"ב, קו ע"ד. השווה פרי עץ חיים, תקמ"ה, שער הלולב, פרק ד, קל ע"ד. ויש כותבים באופן כללי, כגון ר' יצחק אלחכים (ראה לעיל הערה 22): 'נהגו ... לקום קודם אור הבקר להרבות בבקשות ותחנונים לפי שהוא ליל החותם ... והוא יום אחרון של חג'.

161 ראה לעיל הפניה 118.

162 ארחות חיים לר' אהרן הכהן, פירינצי תק"י, עח ע"ב.

163 ראה לעיל הפניה 120.

אולם יש, בעיקר המקובלים, שהביעו הסתייגות מסוימת. והטעם: 'נוהגין לומר סליחות ... אך צריך להזהר מאד שלא יאמר ויעבור [=י"ג מידות], ושום דבר כיוצא בו ... מאחר שהוא יום טוב'.¹⁶⁴ וכן, למשל, 'נוהגין לומר סליחות ליל הושענא רבה אחר חצות קודם אשמורת הבוקר, אך לא יאמרו ויעבור [=י"ג מידות] ושום דבר כיוצא בו ... כי ביום הושענא רבה יזהר אדם מאוד מאוד בתפלתו ובכל מעשיו'.¹⁶⁵ גם רבי חיים סתהון מציין את מנהג צפת: 'אין אנו אומרים י"ג מידות בהקפות, ולא באשמורת הו"ר, וכדעת האריז"ל'.¹⁶⁶

שנים מעטות לפני ת"ו נקבע בקהילה איטלקית במנטובה סדר של לימוד בליל הושע"ר, ולמרות אזהרת האר"י כלולים בסדר זה סליחות עם י"ג מידות. ואולי לכך נתייחס ר' שמשון מורפורגו בכותבו: 'בזאת העיר אשר היתה מקדמת דנא כלילת יופי ומשוש לכל הארצות מאנשי מופת אשר דרכו כף רגלם על המקום הזה נוהגים היו בליל הושענא רבא באשמורת לומר סליחות וי"ג מידות כנהוג בכל קהלות מארקה וכל ימי היותי כאן נהגו מנהגם. ובבואו לשרתם ולברך בשמם חכם אחד ביטל והסיר הי"ג מידות וכשחזרתי אל מקומי מצאתי בלבול דעות על ככה והחזרתי העטרה ליושנה כי חרה לי עד מות לבטל את אשר עשו הראשונים שלבם בריא להם כאולם'.¹⁶⁷ וכן למשל, סדר שיריין ותושבחן ... כפי מנהג ק"ק קוני, כ"י Boesky Family Collection, 44 בהמ"ל, הושלם בשנת תקל"ו, 44 ע"ב. מעניין שר' יוסף צאלח בשלב מוקדם הביא מקובלים שנמנעו מאמירת סדר זה אך מאוחר יותר, בסידורו, האריך להוכיח שיש לומר. גם בשיירי כנסת הגדולה, סי' תרסד ס"ק ח, ציין: 'המנהג פשוט בכל מקום לומר ויעבור'.

ולבסוף נציין את דברי וילהלם: 'התחינות בהתחלת התיקונים ובסופם ידועות רק מראשית המאה השמונה עשרה. התחינה המסיימת נדפסה בפעם הראשונה בס' "שערי רחמים" של השבתאי יהודה בן יוסף פרץ, וינציאה 1710'.¹⁶⁸ על כך יש להעיר כי נדפסו נוסחאות שונות, וחלקן קדמו למאה הי"ח.

164 למשל, הקדמת ר' נתן שפירא לתיקון ליל הושענא רבה שנדפס בסוף טוב הארץ. וכן חמדת ימים, סוכות, פרקו, פח ע"ג. ובשינויים קלים בסדר תקון ליל שבועות והושענא רבא, סלאוויטא תק"צ.

165 פרי עץ חיים, שער הלולב, סוף פרק ד, קלא ע"א. וכן נגיד ומצוה, עמ' קס; מחברת הקודש, קארעץ תקמ"ג, קמח ע"ב; תקוני ישרים, פאריצק תקס"ה. וראה לעיל ליד הפניה 40.

166 ארץ חיים, סי' תרסד ס"ק א, ירושלים תשכ"ח, מד ע"ג.

167 שמש צדקה, סי' יד, וינציאה תק"ב, כו ע"ג.

168 ראה וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 143. עיין עוד שם.

מקצת סדרי תיקון

סדר מיוחד, של ר' אהרן ברכיה ממודנה, הופיע בראשית המאה השבע עשרה: 'סדר יום הושענא רבא' מתחיל במזמור כט, ולאחריו פיוטים, תחינות, אוסף פסוקים ועוד.¹⁶⁹ בפתחת הארון (מנטובה שפ"ד, קעב ע"ב): 'תפלה מיוחסת לרבי אלעזר בן ערך: "י"י אלהי ישראל, יהי רצון מלפני כסא כבודך שיתגלגלו רחמיך עלי ועל נפשות ביתי ותוציא לאור משפטי ודיני ואל באפך תוכיחני/ וכו'.

סדר תיקון עצמאי ומיוחד לליל הושע"ר נדפס לראשונה, כנראה, בויניציאה ת"ח.¹⁷⁰ אח"כ הובא לדפוס בוונציה ע"י רבי נתן שפירא, שליח עדת האשכנזים בירושלים, בשנת תט"ו. בנספח לספרו "טוב הארץ" מתאר בקצרה (עמוד וחצי) את מנהגי התיקונים, 'הכל כמנהג ישראל יושבי אדמת הקדש',¹⁷¹ תחת השפעה לוריאנית חזקה. התיקון החל להתפשט בקהילות אשכנז, וסמוך לאחר מכן נדפס בשערי ציון, פראג תכ"ב, בסופו.

ספרי תיקון שונים נקבעו על-פי חמדת ימים, וכבר רשם אותם א' יערי, בקרית ספר, כרך לה, עמ' 99, 251, ויש להוסיף לרשימתו את ספר מועדי ה', ירושלים תר"ג.¹⁷²

כ"י בהמ"ל בניו-יורק 4054, "סדר הלוקט[!]" ונסדר ליום הושענא קודם אשמורת הבקר פה ק"ק פירוג[?]" יע"א מנהג אשכנז הותחל בעה"ו שנת התפ"ז ליצירה". בראשי העמודים: סה"ר = סדר הושענא רבא. הרבה פיוטים. ובסוף אבינו מלכנו. 35 דף.

בכ"י קולומביה X893c J558, vol 17, קונטרס בן 21 דף. "מזמורים ליל החותמת", מובאים שלושים ותשעה מזמורים, ותוך כל כמה פרקים פיוט (יה איום זכור היום ברית שבעת תמימך ... רחמנא אידכר לך, ויעבור וכו'. וכן יצחק יעקב יוסף משה אהרן. זכור סגן אשר נגן עלי עגור).

אף מצינו סדר של שירה. כך בקונטרס קטן ונדיר בשם שירה חדשה, מאת חזקיה שמואל טאריקה, אזמיר תרכ"א, מתחיל: 'שיר שסידרתי אני עני על עקידת יצחק אע"ה לשורר בנעימות בלילי סליחות ובליל הושענא רבה כדי לעורר לבות בני אדם'.

169 אשמורת הבקר, מנטובה שפ"ד, קסו ע"א ואילך. במהדורת ויניציאה תפ"א, דפים קנח ע"ב – קסו ע"א.

170 וראה וילהלם, סדרי תיקונים (לעיל הערה 3), עמ' 130, 143. אמנם בסוף תקוני שבת מלכתא, קראקא שע"ב, נדפס הסדר במשפט אחד.

171 טוב הארץ, חלק שלישי, שפר התיקונים, ירושלים תרנ"א, יג ע"א. והתיקון להושע"ר בדפים יד ע"ב – טו ע"א. וראה א' יערי, שלוחי ארץ ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 125.

172 שושנה הלוי, ספרי ירושלים הראשונים, ירושלים תשל"ו, עמ' 11 מס' 19.

והוא בלאדינו. בדף ג ע"א: 'שיר שסידרתי אני עני על כורתני ברית זיע"א להזכיר זכותם בלילי סליחות ובליל הושענא רבה קודם התהלים. ור"ת הבתים אני חזקה שמואל'. ה ע"ב: 'שיר לחן יה שמע אביוניך. להזכיר ז' כורתני ברית זיע"א. ור"ת הבתים ב"ר משה ע"ש אדוני אבי זלה"ה'.

תפילות

בסדר התפילה של הושע"ר היו מנהגים שונים בקהילות ישראל. מקור ראשון לסדר תפילה מיוחד להושע"ר הוא במנהג טרוייש, הוצאת וייס, עמ' 130. ¹⁷³ במחזור ויטרי מצוין המנהג לומר זמירות של שבת, היינו מזמורי תהלים, ביום שביעי של ערבה, ואילו דווקא בבית אל, כאמור לעיל, לא הוסיפו.

ברם, אמירת "נשמת כל חי" בהושע"ר נהוגה היתה בקהילות אשכנז, אך לא בכולן. ¹⁷⁴ המקובל, תלמיד רח"ו, ר' חיים הכהן, כתב 'דאין לומר נשמת וכו' שהרי אין ניתוסף באדם נשמה יתירה'. ¹⁷⁵ אך מנהגנו לאמרו'. ¹⁷⁶ ואילו המקובלים בישיבת בית אל נהגו לאחר התפילה לפתוח את ההיכל ו'אומרים כולם קול אחד הלל הגדול נשמת כל חי'. ¹⁷⁷

בהושענא רבה מקיפים ובידיהם ארבעת המינים. ¹⁷⁸ שבע הקפות הן כנגד שבע ספירות, ואחרי כל הקפה הוסיפו פסוק מתאים. ההקפות הן אחרי הלל או אחר מוסף. ¹⁷⁹

173 ברלינר, הערות על הסידור (לעיל הערה 18), עמ' 136.

174 למשל, ר' חיים פלטיאל שלל. וכן מנהגים דבי מהר"ם ב"ר ברוך מרוטנבורג, ירושלים תרצ"ח, עמ' 67; מנהגים למהר"א קלויזנר, דעווא תרפ"ט, כ ע"ב. וראה גולדשמידט, 'הערות לחג הסוכות' (לעיל הערה 3), עמ' 47. גם ר"י טירנא (ספר המנהגים [לעיל הערה 44]), מנהג של סוכות, ירושלים תש"י, עמ' ל' והרמ"א, ס' תרסד ס"ק א, שללו, ונראה כי הגר"א, בביאורו לשו"ע ס' תרסד ס"ק ב, הסכים עם הרמ"א.

175 טור ברקת, ס' תרסד, פיעטרקוב תרל"ח, קכ ע"א. נימוק זה מובא גם בתכלאל עץ חיים, ב, סב ע"א; ר' חיים סתהון, ארץ חיים, ס' תרסד ס"ק א, ירושלים תשכ"ח, מד ע"ג. אך ר' יעקב עמדין בסידורו, שערי שמים, ד"צ תשכ"ו, קמב ע"ב, כותב רק: 'וא"א נשמת', בלא נימוק.

176 כך במרוקו. ראה [ר' שלום משאש], ילקוט שמ"ש, חברון [תשס"ה], עמ' קלה. וכך בטריפולי. ראה ר' אברהם אדאי, השומר אמת, קונטרס מקום שנהגו, תל-אביב תשל"ו, עמ' קמו. וכך בברוסה, לפי ספר אגודת אוזב, [נתניה] תשנ"ה, עמ' רסד.

177 ר' אברהם שלום שרעבי, דברי שלום, ירושלים תרמ"ג, ס' צד. ראה גם כף החיים, ס' תרסד אות לט; ר' רפאל אהרן נ' שמעון, נהר מצרים, נא אמון תרס"ח, וד"צ ירושלים תשנ"ח, א, עמ' קט.

178 שער הכוונות, ענין סוכות, קו ע"ב. זאת בניגוד לשו"ע, ס' תרסד ס"ק ג, המוסיף גם את הערבה שנועדה לחבטה.

179 הדברים מופיעים בספרי הלכה ומנהג רבים בימי הביניים. אך חמדת ימים, מועדים, פב ע"ג, מציג זאת כמחלוקתם של רבני ירושלים. וראה י' תשבי, נתיבי אמונה ומינות, רמת-גן תשכ"ה, עמ' 144-145.

לפי שער הכונות, קה ע"ג, אומרים הושענות מיד אחר הלל, כאשר ארבעת המינים עדיין בידי המתפלל. אולם לא הכל קיבלו את העמדה הקבלית, שכן 'מנהג הבית הכנסת הנז' [באזמיר] לומר סדר הושענות בחג הסוכות אחר תפילת מוסף'. אך הוא מציין את חילוקי הדעות בעניין, שיש שאמרו מיד לאחר הלל.¹⁸⁰ ועוד, לפי ההלכה אף מי שאין בידו לולב משתתף בסדר ההקפות, אולם לפי הקבלה 'ההקפה היא דוקא בלולב'.¹⁸¹

ברבות ימים נהגו סדרי תפילה ופיוט שונים. אזכיר כמה מהם, שיש בהם גם מריחם של מנהגי המקובלים. אילת השחר, מנטובה שע"ב (ואח"כ מנטובה תפ"ד): תפלת השחר לרס"ג 'שנוהגים בקק"י פירארה לאמרה בסדר שומרים לבקר ליום הושענא רבא'. עז ע"א [צ"ל: קעז] עם תוספות. להו"ר פיוטים שונים.

מקיץ רדומים, מנטובה ת"ח (ואח"כ תצ"ט). בשער: 'סדר נכון והגון לאמרו קודם עלות השחר ביום הגדול יום הערבה'. העורך, חנניה אליקים בן עשהאל מריאטי, חי במנטובה מ-1589 ומת ב-1623. בהקדמתו הוא אומר שסידר את ספרו כפי מנהג הספרדים עם הסליחות באשמורת הבוקר. בחלקו השני של הספר הקטן נמצא סדר לאשמורת הבוקר ליום הושענה רבה עם הרבה פיוטים שבעל הספר בעצמו חיבר.

לפי 'סדר לאשמורת הבקר ליום הושענא רבא', אומר סדר של שומרים לבקר מאותו יום עד ברכי נפשי וקדיש וברכי אצולה וגו' ואח"כ יאמר מזמור סי' ק' ואח"כ יאמר חסדי ה' פיוט נסדר מאתי כבשאר ימי חול המועד יאמרו בסדר הזה ... אנא נורא עלילה. אתאנו, ועוד. רבוננו של עולם נפשי עלי תשתוחח (=וידוי). אחרי שאומרים ז'פ ה' הוא האלהים ואחר ההקפות והחזרת הס"ת לארון יש פיוט: קומו נא בלי רפיון.

הקפת פינחס

לצד הסדר הכרונוולוגי הרגיל במקרא, לפיו הקפה שישית מיוחסת לאהרן,¹⁸² מקובל היה לכנות את ההקפה הששית הקפת יוסף,¹⁸³ כפי סדר האושפיזין שנקבע בזוהר. בספרי קבלה של המאה החמש עשרה לא מצאתי התייחסות מפורטת. אולם רמ"ע

180 ר"ח פלג', שו"ת חקקי לב, שאלוניקי ת"ר, סי' ו, ז ע"א.

181 ראה חיד"א, ברכי יוסף, סי' תרס, ס"ק א; ר' רפאל אהרן'ן שמעון, שער המפקד, נא ארון תרס"ח, קמב ע"ב.

182 למשל, בסידור שנדפס בנפולי ר"ן, וכן בסידור ונציה בערך 1600: יוסף משה אהרן דוד. גם במחזור אויגנין, כ"י רוזנטליאנה 60, שיש בו פיוטים מיוחדים לכל 'הקף', יש בליל הושע"ר, בין מזמורי תהלים, הפיוטים הרגילים, ושם: יוסף משה אהרן דוד. וכן בכ"י בהמ"ל בניו-יורק 4264, המכיל בעיקר הקפות של הושענות.

183 וראה מ' חלמיש, סדר יומו של מקובל, תל-אביב תשע"ט, עמ' 133.

מפאנו הנהיג לומר בהקפה שישית 'זכות פינחס המיוחס' (באשר הוא אחד משבעה כורתי ברית)¹⁸⁴ ולא 'זכות יוסף'.¹⁸⁵ וכך כבר אצל תלמידו, ר' אהרן ברכיה ממודנה, בספר שתיל פורח, כ"י בהמ"ל בניו-יורק 1823, דף 152ב – פינחס. מעתה והלאה נמצא כי שתי הנוסחאות מצויות מאוד במחזורים, נדפסים וכתובי-יד, ולפעמים אפילו זה לצד זה. ספק בעיניי אם אפשר למיין לפי ארצות.

באשר להקפת פינחס כותב ר' משה ריאטי: 'הושענה רבא. אמר המג"ה וזאת היא ההקפה הנוספת בסדר הרמ"ע יצ"ו תמורת יוסף שאיננו מהאבות כורתי ברית ששנינו במסכת דרך ארץ והם אברהם יצחק יעקב משה אהרן דוד. ויש מקומות נוהגים כן בארצות המערב'.¹⁸⁶ ובאותו זמן במחזור ונציה שע"ד, קיט ע"א (וכן ונציה שע"ט, קיט ע"א, לאחר כל ההקפות, וכן אמשטרדם ת"ב, ספרדי, רי ע"ב): 'אמר מנחם עזריה מפאנו: תניא במסכת דרך ארץ שבעה כורתי ברית ואלו הן אברהם יצחק יעקב משה פנחס ודוד ... בסדר השבע המדות הידועות לחכמי האמת וזכותם היו מקיפים את המזבח שבע פעמים ביום ערבה ולנו גם כן שבעה הקפות על שמם אלא שבספרי הדפוס נתחלף פנחס ביוסף ועם היות שניהם חתומים בצדיק יסוד עולם הנה מעלת פנחס יתרה על יוסף למה שהצדיק את הרבים ולכן זכה באות יו"ד של שם י"ה והה"א ניתנה עדות ביהוסף ושמת[!] שבמדינת פס[!] כסדר הברית שהרי יוסף צדיק הוי, מכורתי ברית לא הוי. לכן סדרתי הקפות היום כסדר הזה וחדשתי פזמון על שם פנחס בהקף הששית כראוי לו ולמדתי שאין היסוד מתעלה לבית הרביעי אלא בהתעלות האמת אל הראשון. ודי בזה אל המכוון. והי לך סדר היום'. והפזמון הוא: זכות פנחס המיוחס.

אכן, יש מקורות בצפון אפריקה שציינו את פינחס. למשל, כ"י הספרייה הבריטית 702, אלג'יר, מאה י"ז, דף 161א: הקפה ששית פנחס. אנא הבורא עולמו בימים ששה (דף 161ב). סליחה. זכות פנחס המיוחס; כ"י הספרייה הבריטית 701, מחזור פיס, דף 61א, לאחר שהקפה רביעית היתה יוסף, ששית אהרן, מופיעה הקפת פנחס, והפיוט זכות פנחס, ואח"כ הקפה שביעית. בין הקטעים נוסף באותיות קטנות (מלשונו של

184 אף נתחברו פיוטים לכורתי ברית. למשל, שירה חדשה, מאת חזקיה שמואל טאריקה, אומיר תרכ"א.

185 ראה סדר מועדים כמנהג ק"ק הספרדים, אמשטרדם תקל"א, קטו ע"א-ע"ב. וראה אסף נברו, 'תיקון' – מקבלת האר"י לגורם תרבותי, עבודת ד"ר, אוניברסיטת בן-גוריון בנגב, באר שבע תשס"ו, עמ' 54-56. וכך גם ר' משה זכות בשפר התקונים ... בלילות עצרת והושענא רבה, ויניציאה תנ"ו, מח ע"א. וראה מ' בניחו, דור אחד בארץ, ירושלים תשמ"ה, עמ' רסח.

186 מעון השואלים, ויניציאה שע"ד, שח ע"ב. ראה מאמרו של מ' בניחו, 'דפוס זאניטי', אסופות יב (תש"ס), עמ' קכ-קכא.

ר' משה ריאטי דלעיל): 'אמר המגיה. זאת היא ההקפה הנוספת שסידר הרמ"ע יצ"ו תמורת יוסף שאיננו מהאבות כורתי ברית ששנינו במסכת דרך ארץ ... ויש מקומות נהוגים כן בארצות המערב'. לא ברור לי מדוע בסוף כתיב, דף 204א, אחרי תיקון טל וגשם באו שוב הושענות. ושם, הקפה ד – משה, הקפה ו – פנחס, והפיט בזכות פנחס. וכן בכ"י בהמ"ל בניו-יורק 4087, דף 57א, זכות פנחס המיוחס. כל הטקסט הוא אוסף תפילות ופירושים ע"ד הקבלה; בכ"י בהמ"ל בניו-יורק 4267, איטלקי, תפלות לפסח וסוכות, הקפה ששית – פנחס; גם בדפוס אמשטרדם שפ"ו, שלג ע"ב, הקפה רביעית היא משה, וששית – פנחס, וגם הפיט זכות פנחס. באמשטרדם שצ"ה, קלז ע"א: הקפה ששית, ורק הפיט זכות פנחס (גם לפני כן הקפות קצרות). ב'סדר תפלות למועדים טובים כמנהג ק"ק ספרדים יזיי"א', אמשטרדם תפ"ח, הקפה ששית פנחס, ובדף קנד ע"ב אף הובאו דברי רמ"ע מפאנו; סדר התיקון ליל הושענא רבה, ויניציאה תק"א; סדר ליל הושענא רבא, מנטובה תקמ"ה, סליחות ליל הושע"ר, הקפה ששית, זכות פנחס המיוחס; וכן בסידור אשכנזי, קאניגסברג תר"י: הקפה ששית פנחס. אנא הבורא, זכות פנחס; בסדר מנחה ערב ראש חדש, סאלוניקו תרמ"ב, כו ע"ב, נמצא זכות פנחס המיוחס בין "שבעה כורתי ברית". ומעניין ביותר למצוא כך בסידור שיח ירושלם, נוסח בלדי, שנערך בידי הרב יוסף קאפח, קרית אונו תשנ"ה, ח"ב, עמ' רעב.

כנגד זה היו שהמשיכו בהקפת יוסף. כגון, בספר ישע אלהים, הסבר להושענות (לא קבלי), לר' משה פיאנטי, שאלוניקי שכ"ט, עמ' נב: 'הקפה ששית אהרן'. הפיטים אנא הבורא ... בזכות אהרן רון ירון עמך וכו'. בכ"י אוקספורד 1889, איטלקי מן המאה הי"ז, דף 112ב, 'הקפה ששית יוסף יסוד'. וכן כ"י בהמ"ל 4324 (בקולופון: 'תושלבע מרת נעומי פואה בעיר קוני'), סדר הושענא רבא. מכיל רק הקפות. והקפה ששית – יוסף. וכן כ"י בהמ"ל 4147; כ"י בהמ"ל 8419 (אשכנזי, לוריאני). וכך בסדר שירין ותושבחן ... כפי מנהג ק"ק קוני, Boesky Family Collection, 44 בהמ"ל, כ"י יפה, מנוקד, נכתב בידי רפאל מנחם פואה, הושלם בער"ח אדר תקל"ו, דף 44ב; כ"י ביה"ד בלונדון 99, ספרדי מהמאה הי"ח, דף 176א: יסוד יוסף; וכן כ"י ביה"ד בלונדון 100, אשכנזי מהמאה הי"ז, דף 134ב; וכן נמצא בסדר הושענות והקפות לשמחת תורה שנדפס בשם צלא דמהימנותא, ווארשא תרנ"ד.

ולמרבה הפלא גם בסידור האר"י, זאלקווא תקמ"א, קפט ע"ב – [ששי] יוסף. וכן בסידור רבי אשר, לבוב תקמ"ח (ד"צ, שצג ע"א). גם בסידור קבלי (צפון אפריקה?), כ"י קולומביה X893 J558, ריד ע"ב.

מעניין מה שנכתב בסידור ספרדי, ונציה תי"ז, רנא ע"ב, שהתייחס לחילוקי הדעות: 'ישמר ויזהר כל בן דעת שלא ישנה הסדר המסודר כאן דהיינו הקפה הרביעית

למשה והששית ליוסף כי היך יאמרו בהקפה חמישית חתום במדת הנצח והיא הרביעית ואיככה יאמרו בששית הודו הרא[?] והיא המדה החמישי' והעד הנאמן תפלת ויברך דוד הגדולה והגבורה והתפארת והנצח וההוד לכן שומר נפשו ירחק מהסדר המשובש במחזורים'.

לפעמים תמצא את יוסף ופינחס זה לצד זה. למשל, במחזור ונציה שפ"ו, הקפה רביעית היא יוסף, ששית – אהרן. ובלא הסבר מופיע אח"כ, בדף שנג ע"ב: הקפת פנחס, ורק הפיוט זכות פנחס. כמו כן במרוקן. הנה בסידור אהבת הקדמונים, ירושלים תרמ"ט, עא ע"ב: 'הקפה ששית פנחס ויוסף'. וכבר ר' כליפה אבן מלכא מציין את הבלבול הזה, עם שהוא מצדד בזכות פינחס.¹⁸⁷ וכן בספר ההקפות שערך ר' יהודה פתייא, ירושלים ת"ש, כולל 'הקפה ו' כנגד יוסף ופינחס' (עמ' יא); מצרים תש"ב, עמ' 32. וכבר בשולי כ"י הספרייה הבריטית 693, ספרד, לא יאוחר מאמצע מאה 15, דף 324א, נכתב בכתב יד אחר: 'כאן טעות, ששית יוסף ופינחס, שביעית דויד'. הקפת יוסף ופינחס מצויה גם במחזור מנהג ספרד 'בקהילות קדושות קונשטאנטינה ומדינות מזרח ומערב ואיטאליא', וין תרפ"ד; מחזור מועדי ה', מהדורת ארץ ישראל, חברון תשס"ו, עמ' 533. וכך בעדן: 'ובהקפה ששית כוללים סליחות יוסף עם פנחס. כך הינהיגו!'] חכמי הדור הראשונים' (נחלת יוסף, ירושלים תשמ"ח, ב, עמ' ט).

נראה כי במקרים רבים קובעת אידאולוגיה מסוימת, אך יש שנוקטים כלל: כל המרבה הרי זה משובח, ומדפיסים מכל הבא ליד בלא שנותנים דעתם לשורשי הדברים.

חבטת ערבה

במשנה סוכה פרק ד משנה ב מתואר כי בזמנו נטלו ערבה רק במקדש, הקיפו בכל יום פעם אחת ובשביעי שבע פעמים, אפילו חל בשבת. לפי הגמרא (סוכה מד ע"א), חלקו אמוראים אם ערבה יסוד נביאים או מנהג נביאים, ופירושו, לפי רש"י, שם, שלדעה השנייה אין לברך על הנטילה. ועוד שם במשנה: 'חובטין אותן בקרקע בצדי המזכח'. על כך כתב הרמב"ם: 'וערבה זו הואיל ואינה בפירוש בתורה אין נוטלים אותה כל שבעת ימי החג זכר למקדש, אלא ביום השביעי בלבד ... כיצד עושה? לוקח בד אחד או בדין הרבה חוץ מערבה שבלולב וחובט בה על הקרקע או על הכלי פעמים או שלש בלא ברכה, שדבר זה מנהג נביאים הוא'.¹⁸⁸ בדורות שלאחר מכן נמצא התאמות ושינויים. כך בטור, ס' תרסד, בשם הרמב"ם, ובשו"ע, ס' תרסד ס"ק ד.

187 ראה כף נקי, מהד' משה חלמיש ומשה עמאר, לוד תשע"ב, עמ' צו.

188 הלכות לולב, פרק ז הלכה כב.

בשאלה כמה בדים לנטול כותב הרמב"ם (שם, הלכה כ; וכן שו"ע, סי' תרסד ס"ק ד), ש'שיעורה אפילו עלה אחד בבד אחד'. אך בשבלי הלקט, סי' שסט, כתב 'שמכוער הדבר עלה אחד בבד אחד', ולכן נהגו כדעת רב נחמן (סוכה מד ע"ב) בשלושה בדין. ואמנם ספרי המנהגים באשכנז מדברים על שניים-שלושה. ואילו תלמידיו של ר' יוסף נ' שרגא (ספרדי שהיגר לאיטליה, נפטר 1508/9) העידו שרבים 'היה נוטל קלח אחד בלבד של ערבה למנהג נביאים זה, והיה מדקדק שיהיו בו שבעה-עשר בדים כמנין שם הגדול במספר קטן'. דעתו של הרמ"ע מפאנו היא שאין 'צורך להאריך במדי דמנהגא בעלמא הוא, כי כל דרך איש ישר בעיניו, ואחר כונת הלב הם הדברים'.¹⁸⁹ עם זאת, בשיירי כנסת הגדולה, לטור סי' תרסד, אות יח: 'מהר"ש לקח ז' בדים להושענא נגד ז' הושענות'.¹⁹⁰ כמוהו גם ביוסף אומץ, סי' תתנג: 'להושענא אין שיעור קצוב כמה בדים יקח ... ונהגנו ליקח ז' כמנין ההקפות'.

ראינו אפוא מגוון של אפשרויות, אך לפי האר"י, 'לוקחים חמשה בדי ערבה' מטעם קבלי.¹⁹¹ והודגש, כמו בסידור עולת תמיד לר' נתן נטע משינאווא, מה ע"ב, ש'צריך להיות רק ה' בדים'. חמישה בדים אלה אינם חלק מהערבות, ולא ניטלו יחד עם ארבעת המינים. ואפילו בערבה שהופרדה מארבעת המינים אין להשתמש לשם חבטה כי בכך מערבים מידת חסד (ערבה שבמינים) עם גבורה (החבטה).¹⁹²

וכך חדר לסידורים, כגון בית מועד, לר' יהודא שמואל אשכנזי, רנה ע"ב: 'יקח ה' בדי ערבה כשרות וברורות ויחבוט בקרקע ה' פעמים, לא פחות ולא יותר'. וכן בסידור זכור לאברהם, תשנ"ג, קסג ע"א. ר' דוד אופנהיים כותב בקצרה: 'יכה בהושענא על הקרקע ה' פעמים' (הנהגות אדם, פיעטרקוב תרמ"ז, פרק לז). וכן נרשם בסדר תפלה מכל השנה כמנהג פולין, אמשטרדם תקל"ב, בשם האר"י, שלערבה יש צורך רק ה' גבעולין וה' חבטות, ז' הקפות כנגד ז' ספירות. אמנם במשנה ברורה, סי' תרסד ס"ק טז, סוכם: 'ומצוה כהלכתה שיהיה עכ"פ ג' בדין, ובשם האר"י כתבו ה' בדין'. אין הוא יכול להתעלם מן הנוהג שחדר.

ובאשר למספר החבטות - לפי הרמב"ם (הל' לולב, פרק ז הלכה כב), וכן שו"ע (סי' תרסד ס"ק ד), חובט פעמיים או שלוש. לפי האר"י (שער הכונות, דרוש ח, קח ע"א)

189 שו"ת הרמ"ע, סי' כה. וראה מ' בניהו, 'וויכוח הקבלה עם ההלכה', דעת 5 (תש"ם), עמ' 109.

190 שיירי כנסת הגדולה, ג, ירושלים תש"ן, עמ' 490. וראה ט' פרינד, מועדים לשמחה, א, סי' יב, ירושלים תשנ"ח, עמ' תלא-תלב, שהביא דעות שונות.

191 שער הכונות, ענין סוכות, דרוש ח, קח ע"א-ע"ב. וכן בספרות הלוריאנית, כגון ארחות צדיקים, ליוורנו תק"ן, עב ע"ב; חמדת ימים, מועדים, צ ע"ד; בן איש חי, א, פר' ברכה, אות ז. אמנם המהרי"ץ, תכלאל, ב, פ ע"א-ע"ב, קבע 'על דרך הסוד' כי די בשלושה.

192 כף החיים, סי' תרסד אות מב.

בדיוק חמש. דעה זו נתקבלה בדרך כלל. וכבר הזכרנו, למשל, את ר' יהודא שמואל אשכנזי, בית מועד, רנה ע"ב, המדגיש: 'ויחבוט בקרקע ה' פעמים, לא פחות ולא יותר'.

לפי רמב"ם (שם), וכן שו"ע (שם), 'חובט בה על הקרקע או על הכלי'. לפי הזוהר, ח"ג לב ע"א, חובטים את הערבה על גבי הקרקע, והאר"י מדגיש רק על הקרקע.¹⁹³ לפי ר' יוסף חיים, חובט על אדמה שאינה מרוצפת.¹⁹⁴ והנימוק – אצל הגאונים, שו"ת שערי תשובה, סי' שמ, נכתב שבזכות המצוות הרבות השטן המקטרג נופל. ובלשון סמבולית נמצא לפי האר"י (שער הכונות, שם): 'וכוננת החבטה בעצמה הוא הכאת הדינין וירידתם במלכות שבה הנקראת קרקע עולם'. ובלשון תולעת יעקב: 'לבער הדין שלא ימצא ולהורידו עד עפר'.¹⁹⁵ ולפי חמדת ימים: 'רמז הדבר לכל איש ישראל כי מאחר שהיום הזה להם לזכרון לפני ה' למסור הפתקין שלהם, ראוי לכל אדם להכניע לבבו הערל לפני אלהיו ולומר, מה אנו מה חיינו מה חסדנו מה צדקנו ... כי אין בנו לא תורה ולא מצוות ולא מע"ט [=מעשים טובים]. לערבה דמינו שאין בה לא טעם ולא ריח. וכיצד יהיה תקוננו? על ידי חבטה בקרקע, לחבוט עצמינו מתענוגי העה"ז והבליו', וכן הלאה.¹⁹⁶

יש בכך אפוא מעשה סמלי. ואפשר להסביר גם בכך שהזיקה לעפר היא להורות על ימי החורף הממשמשים לבוא והאדמה הזקוקה למים. ר' חיים אבולעפיא, מקראי קדש, עמ' רטז, טרח להוכיח זאת מן התלמוד.

החיד"א התקין תפילה 'לפני חבטת הערבה', ונתקבלה בקהילות שונות. למשל, ר' מתתיה הלוי מעיד על עצמו כי בשנת תקפ"ד קיבל זאת על עצמו והדפיס בספר זובח תודה, ליוורנו תקפ"ט, לא ע"א. וכן סדר תפלה מכל השנה כמנהג פולין, אמשטרדם תקל"ב. ועוד רבות.¹⁹⁷

193 שער הכונות, ענין סוכות, דרוש ח, קח ע"א–ע"ב. וכן תולעת יעקב, סוד הקפת המזבח, ווארשא תרל"ו, מב ע"א: 'וחובטין אותה בארץ'. והובא בכנסת הגדולה, סי' תרסד, לטור, אות טז. והוא נפוץ מאוד.

194 בן איש חי, א, פר' ברכה, אות ז; כף החיים, סי' תרסד אות לו. במדרש בית אל: על העפר (דברי שלום, ירושלים תרמ"ג, סי' צג). וראה ר' יצחק יוסף, ילקוט יוסף, ירושלים תשע"ו, סי' תרסד, עמ' תתכ–תתכא.

195 דבריו צוטטו במפורש אצל אחד מחכמי ההלכה בפולין (נפטר בשע"ט) שנטה מאוד לקבלה, והוא בשו"ת משאת בנימין, קראקא שצ"ג, קסו ע"א: 'צריך לחבוט הערבה דוקא על הארץ, וכ"כ בתולעת יעקב לבער הדין שלא ימצא ולהורידו עד עפר'.

196 חמדת ימים, חלק ג פרק ו, צ ע"ג. ר' יחיא צאלח הביא את דבריו בתכלאל עץ חיים, ח"ב, עט ע"ב – פ ע"א; וכן ר' יוסף כנאפו, נך ונקי, ירושלים תשמ"ז, עמ' רד.

197 וראה מ' בנידו, חיד"א, ירושלים תשי"ט, עמ' רנג–רנד.

לבסוף אזכיר כי נהגו מאז ימי הביניים שלא להשליך את שיוורי הערבה אלא להשתמש בהם למטרות מצוה, כגון להבעירם באש של אפיית המצות בערב פסח.¹⁹⁸ כך לפי הכלל, 'הואיל ואתעביד ביה חדא מצוה יתעביד ביה מצוה אחרינא' (שבת קיז ע"ב). ואביא את דברי חמדת ימים, חלק ג פרק ו, צ ע"ד: 'ואחר התפלה יקח הלולב עם מיניו ויתן אותם במקום מיוחד בביתו. ושמענו בשם הראשונים שיש בזה סגולה להיות למשמרת הבית להנצל מכל צרה ... ואל ישליך ויזרוק לאשפה אחר שהם רומזים לענין גדול ... וחסידים הראשונים נהגו להצניעם ולבער עמהם החמץ בערב פסח או להטילם לתנור באפיית מצות של מצוה'.

וראוי לחתום הדברים בחתימת חמדת ימים, שם: 'ואחר תפלתו יהדר אחר חסידיים ואנשי מעשה לקבל פניהם ולהתברך מפיהם להחתם בספר חיים טובים, כמו ביום הכפורים, ועת רצון היא להתברך ותפלתם עושה פירות'. אכן, נוצר מנהג שאיש את רעהו מברך: פתקא טבא, או: גמר טוב.¹⁹⁹

פרופ' אמריטוס משה חלמיש, המחלקה למחשבת ישראל, אוניברסיטת בר-אילן,

רמת גן 5290002

Moshe.Hallamish@biu.ac.il

198 וראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל, ב, תשנ"א, עמ' קצד-קצה; א' בראדט, ירושתנו, ב (תשס"ח), עמ' כ. והשווה לעיל הפניה 56.

199 בעולם החסידי האריכו את מועד חילופי הברכה עד חנוכה. למשל, 'זיגמור השי"ת בעדינו לטוב את הגמר חתימה טובה לחיים טובים ולשלום בימי חנוכה הבע"ל' (ר' אהרן מקרלין, בית אהרן, בראדי תרל"ה, בסופו מכתבי קודש, קנו ע"ב). ברם, לפי ספר המנהגים של חב"ד (ברוקלין תשכ"ז, עמ' 68) לא נהגו בחב"ד לברך בפתקא טבא. אגב, נמצא לכך גם ביטוי גסטרונומי, מה שמעיד על חדירת הרעיון: נוהגים לאפות חלות בדמות תבנית יד (לקבל הפתקה המתוקה או התפילה), או בצורת סולם או מפתח (עליית התפילה ופתיחת שערי שמים). ויש שנהגו להטביל חלה בדבש למן רה"ש ועד הושענא רבה. ראה יו"ט לוינסקי (עורך), ספר המועדים, סוכות, תל אביב תשכ"א, עמ' 190.

